SLOVENSKÁ REČ

časopis pre výskum slovenského jazyka

Z OBSAHU

E. Jóna, Účasť M. M. Hodžu pri formovaní spisovnej slovenčiny ■ J. Ružička, Vývin odborného štýlu spisovnej slovenčiny v 20. storočí (dokončenie) ■ M. Patáková, Estetická sila slovesa u Hronského ■ K. Habovštiaková, Jazyk Hugolína Gavloviča

DISKUSIE

M. Marsinová, *Literárčina*, či *literátština?* ■ J. Rybák, Opozícia ukazovacích zámen *tu — tam* ■ M. Mikluš, K sémanticko-syntaktickej charakteristike slova *už* ■ V. Uhlár, Dva vlastnícke názvy z hornej Nitry: *Drahožica* a *Radobica*

SPRÁVY A POSUDKY

Päťdesiatka prof. Františka Miku. M. Ivanová-Šalingová ■ A. V. Isačenko, Spektrografická analýza slovenských hlások. J. Liška ■ Cudzie zemepisné názvy v Slovníku slovenského jazyka. I. Ripka ■ K. Habovštiaková, Bernolákovo jazykovedné dielo. M. Hayeková ■ Š. Krištof, Osobné mená bývalej Tekovskej stolice. M. Majtánová

ROZLIČNOSTI

2 | 35 | 1970

VYDAVATEĽSTVO
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

SLOVENSKÁ REČ

časopis Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied pre výskum slovenského jazyka

HLAVNÝ REDAKTOR
Eugen Jóna
VÝKONNÝ REDAKTOR
Ladislav Dvonč
REDAKČNÁ RADA
Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Ján Holý, Gejza Horák, Mária Ivanová-Šalingová, Eugen Jóna, Rudolf Krajčovič, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Pavel Ondrus, Štefan Peciar, Jozef Ružička,
REDAKCIA
Bratislava, Klemensova 27

OBSAH

E. Jóna, Účasť M. M. Hodžu pri formovaní spisovnej slovenčiny 65
J. Ružička, Vývin odborného štýlu spisovnej slovenčiny v 20. storočí (dokončenie) . . . 69
M. Patáková, Estetická sila slovesa u Hronského 74
K. Habovštiaková, Jazyk Hugolína Gavloviča 79

DISKUSIE

M. Marsinová, *Literárčina*, či *literátština*? . 88
J. Rybák, Opozícia ukazovacích zámen *tu — tam* 91
M. Mikluš, K sémanticko-syntaktickej charakteristike slova *už* 98
V. Uhlár, Dva vlastnícke názvy z hornej Nitry: *Drahožica* a *Radobica* 106

SPRÁVY A POSUDKY

Päťdesiatka prof. Františka Miku. M. Ivanová-Šalingová 112
A. V. Isačenko, Spektrografická analýza slovenských hlások. J. Liška 113
Cudzie zemepisné názvy v Slovníku slovenského jazyka. I. Ripka 118
Š. Krištof, Osobné mená bývalej Tekovskej stolice M. Majtánová 123

ROZLIČNOSTI

O skloňovaní termínu *tesla*. Š. Peciar . . 125
K otázke rodu podstatného mena *show*. L. Dvonč 126
V slovenčine nemožno „strážiť posteľ". E. Smiešková 128

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK 35 — 1970
ČÍSLO 2

Eugen Jóna

ÚČASŤ M. M. HODŽU PRI FORMOVANÍ SPISOVNEJ SLOVENČINY

V dejinách slovenského spisovného jazyka Michal Miloslav Hodža (1811—1870) má významné miesto: predovšetkým s jeho menom je spojená tzv. hodžovsko-hattalovská reforma spisovného jazyka, na rozhraní štyridsiatych a päťdesiatych rokov 19. storočia, ale známy je aj ako účastník pamätnej schôdzky v Hlbokom r. 1843 v slávnej trojici Štúr — Hurban — Hodža, potom od r. 1844 ako predseda (prednosta) Tatrína, horlivý bojovník za slovenčinu a jej obranca, v revolučných rokoch 1848/49 ako významný publicista, organizátor povstania, člen Slovenskej národnej rady atď. Ako človek s pevným spoločenským postavením, vynikajúcich osobných vlastností, ktorý už v študentskej spoločnosti bol vysokým funkcionárom v r. 1833/34, po úradnom rozpustení študentskej spoločnosti bol členom tajného spolku Vzájomnosť (1836—1840), ktorý r. 1842 bol členom slovenskej deputácie k cisárovi, mal značnú autoritu medzi mladými a dôveru medzi staršími príslušníkmi slovenského národného hnutia, a tak svojím príklonom k spisovnej slovenčine získal jej mnohých stúpencov. Súčasníci a nasledujúce generácie Hodžu ako jazykovedca hodnotili často vyššie než Štúra. Naša doba je k Hodžovým jazykovedným prácam kritická, kým Štúrovo jazykovedné dielo vysoko hodnotí. Hodžove práce o slovenčine bude treba vydať a skúmať i náležite dobovo zaradiť a spravodlivo zhodnotiť. Pri stom výročí Hodžovej smrti a pri iných príležitostiach to bude naša úloha. Tu chceme predbežne charakterizovať jeho účasť pri formovaní slovenského spisovného jazyka.

Hodžova autorita v jazykových otázkach za života Ľ. Štúra i v matičných rokoch súvisela nielen s jeho verejnou činnosťou, ale i s jeho pôvodom a vedeckými záujmami. Slovenský jazykový základ mal M. M. Hodža z rodného Turca (narodil sa 22. septembra 1811 v Rakši pri Mošovciach), jazykové skúsenosti mal zo štúdií v B. Bystrici (v r. 1822—26), v Rožňave (1826—29), v Prešove (v r. 1829—32), kde začal študovať teológiu, a v Bratislave (Prešporku) (1832—34), kde ju dokončil, z postavenia do-

máceho vychovávateľa doma v Turci (1834/35) a v Podrečanoch (Novohrad 1835/36) a konečne (po ročnom pobyte vo Viedni 1836/37, keďže na univerzity do Nemecka v tom čase sa nesmelo chodiť z politických príčin) v Liptovskom Mikuláši, kde ho zvolili za farára (na odporúčanie Jána Kollára po smrti Matúša Blahu). V druhom roku svojho pobytu v Bratislave M. M. Hodža ako podpredseda Spoločnosti (keď predsedom bol D. Lichard) predniesol vynikajúcu reč na obranu češtiny ako spisovného jazyka Slovákov (vyšla tlačou v almanachu Plody zboru učenců řeči československé prešporského 1836, str. 58—72, pod názvom *Řeč při příležitosti pervého zasednutí, k údům Společnosti deržána dne 22-ho září 1833).* Historickými dôvodmi, rozborom súčasného stavu politického a kultúrneho života Slovákov i naznačením výhľadov do budúcnosti presviedčal mladých evanjelických Slovákov (budúcich učiteľov a kňazov učiacich v bibličtine) o potrebe učiť sa „československú reč" ako „slovenskú reč písomnú". Ona je výsledkom dlhoročnej spolupráce Čechov a Slovákov. Veľký národ, ako je slovanský, prirodzene sa člení na kmene, ktoré majú svoje nárečia. Slováci patria k západnému kmeňu. Čeština a slovenčina vytiekli z jedného prúdu, lenže potok češtiny prúdi rýchlejšie. Rozhodnúť o tom, či slovenské a české nárečie jedno bolo, necháva Hodža v tomto čase historikom a filológom („věc jest dějinopravců a řečimilů"), sám to pokladá za pravdepodobné.

Čeština (bibličtina) je nám najpríbuznejšia, najpodobnejšia, ale je najmä bohatá a kultivovaná, vzdelaná. Slovenčina ako spisovný jazyk podľa Hodžovej vtedajšej mienky by mala malé pole a mnohé ťažkosti. Češtinu (bibličtinu) sa majú učiť budúci evanjelickí kňazi a učitelia ako prípravu na svoj úrad, ak sa nechcú pridať k Maďarom, s ktorými majú spoločnú krajinu a zákony. Takto rečnil Hodža ako študent a pri rozhodovaní o tom, v akej reči vydať Plody, radil už ako vychovávateľ podržať češtinu. O necelé desaťročie Hodža rozhodol sa za slovenčinu, pravda, nie bez zaváhania. Rozhodoval u neho akiste moment, že bol teológom v cirkvi, kde čeština (bibličtina, reč Kralickej biblie) bola tradičným bohoslužobným jazykom. Ale už vtedy si jasne uvedomoval — podobne ako pred ním P. J. Šafárik a J. Kollár v mladších rokoch — osobitnosť Slovákov a slovenčiny.

V Hodžových prácach o slovenčine výrazne vystupuje ohľad na slovanskú filológiu. Ako naznačujú listy A. B. Vrchovskému (porov. SP 1930, 245—253, Bratislava V, 1931, 137), vo Viedni Hodža usilovne študoval slavistiku, sledoval slovanské časopisy atď. ako s ním aj S. Chalupka a po ňom M. Hattala. Viedeň ako centrum slavistiky konkurovala Prahe a dávala vo svojich knižniciach dobré podmienky na štúdium. V slavistických štúdiách v širokom zmysle (jazykoveda, literárna história, história, archeológia, národopis) M. M. Hodža pokračoval aj doma v Mikuláši. Dobre

poznal filologické práce J. Dobrovského i P. J. Šafárika, J. Kollára a i. a pri obrane slovenčiny i pri jej skúmaní a kodifikácii obratne ich využíval. Ľ. Štúr na slavistické teórie menej dbal, skôr hľadal k slovenským javom paralely v starej indičtine, gréčtine atď. podľa nemeckých jazykovedcov F. Boppa, F. Potta, W. v. Humboldta, i keď konkrétne v usporiadaní gramatiky mal ako predlohu Dobrovského gramatiku češtiny v Hankovom spracovaní a pri spracúvaní slovesa mal pred sebou prácu Cegielskeho (porov. SR 21, 1956, 131 n.).

Z pozícií slavistiky Hodža posudzoval najmä Štúrov pravopisný a fonologický systém a odôvodnenie osobitného spisovného jazyka slovenského.

Ľ. Štúr s krúžkom spolupracovníkov (J. Francisci-Rimavský, J. Kalinčiak a i.) vo februári 1843 rozhodol uviesť do literatúry, do novín a časopisov strednú slovenčinu, ustálil v hlavných črtách i pravopisnú a gramatickú podobu nového spisovného jazyka. Hovorilo sa o tom akiste i na známej schôdzke v Hlbokom v júli 1843, kde bol i Hodža. V takomto jazykovom rúchu vyšla ako prvá publikácia v štúrovčine básnická skladba J. Rimavského *Svojim vrstovníkom na pamjatku* začiatkom r. 1844 a Hurbanova *Nitra II.* v polovici r. 1844 s prácami J. M. Hurbana, Ľ. Štúra, J. Matúšku, J. Franciscího, J. Kráľa a i. Nový spisovný jazyk začal sa takto ustaľovať v praxi prv, ako vyšli pravopisné a gramatické pravidlá. Jazykový úzus, pravda, nebol celkom jednotný. A tak Tatrín založený ako spolok, ako jednota milovníkov národa a života slovenského v dňoch 26.—28. augusta 1844 pod predsedníctvom M. M. Hodžu v Liptovskom Mikuláši mohol prijať slovenčinu ako úradnú reč a ako jeden z hlavných bodov rokovania „držať radu nad pravopisom slovenským" (porov. D. R a p a n t, *Tatrín. Osudy a zápasy,* Martin 1950, 55 n.). Ľ. Štúr ako autor chystanej gramatiky dostal úpravu („príspevok ku gramatike slovenskej"): „Slovenčiny, ako sa v horných Tatrách, zvlášte v Liptove hovorí, v gramatickom i lexikálnom zmysle sa pridŕžať, pretože je ona gramatikálne za najodchodnejšiu, najčistejšiu a najráznejšiu slovenčinu uznaná." Pravdepodobne preto J. V l č e k hovoril o priostrom liptovskom ráze štúrovského spisovného jazyka (*Dejiny literatúry slovenskej,* 3. vyd., 1933, 126) a pripisoval Hodžovi zásluhy, že opravená slovenčina dostala všeobecnejší ráz po navrátení *y* do pravopisu. Na druhej sednici Tatrína r. 1845 vznikla diskusia o slovenčine, najmä o pravopise (písanie *y*, *-l* v tvare minulého času, o hláske *ó* a i.). Vyskytli sa hlasy za štúrovské tvary i proti nim. Prednosta M. M. Hodža vymenoval jazykovedný výbor, ktorého sa stal predsedom. Úlohou výboru malo byť rozhodnutie o pravopise a posúdenie Štúrovej gramatiky.

Jazykový výbor sa zišiel 15. septembra 1846 za prítomnosti len niektorých členov (S. Chalupka, Ľ. Štúr, S. B. Hroboň, A. H. Škultéty) a nie-

ktorých „priateľov života slovenského" (katolícki členovia výboru sa nezúčastnili). Za predsedníctva M. M. Hodžu rozhodovalo sa o niektorých otázkach spisovnej slovenčiny nielen vo vzťahu na jazykovú prax v Štúrových Slovenských národných novinách a v Orle Tatránskom i v Hurbanovej Nitre, ale i kodifikáciu spisovného jazyka v Štúrovej Nauke reči slovenskej, ktorá vyšla v tom čase nákladom Tatrína. Najdôležitejšie rozhodnutie na schôdzke bolo o mäkkom *ľ* a prednom *ä:* „ako reči slovenskej zodpovedajúce bez všetkého dotazu sa prijali" (porov. D. Rapant, Tatrín, 106), a to akiste na návrh Hodžov. V základnom tvare minulého času pripustil sa dvojtvar *-u/-ľ* na žiadosť bernolákovcov, ratkovského učiteľského spolku a iných. Výbor odmietol návrh J. Hlovíka („aby sme sa k češtine navrátili"), žiadosť Jozefa Urbanovského, Michala Chrástka a spoločníkov („abi sme k spuosobu reči visokozaslúžiljeho Bernoláka pristúpili"). Sám predsedajúci M. M. Hodža prvý raz podrobnejšie vyložil ústne svoje názory na slovenský pravopis a jeho reformu. Výbor ho požiadal, aby svoje dielo o pravopise po dokončení predložil Tatrínu a ostatnej verejnosti.

Zápisnica zo schôdzky jazykového výboru Tatrína, zapísaná A. H. Škultétym, tlmočí mienku výboru i celého Tatrína o strednej slovenčine ako vlastnej a pôvodnej slovenskej reči, od ktorej sa odstúpiť nemôže, nedá. Na 3. valnom zhromaždení Tatrína v Liptovskom Mikuláši (16.—17. septembra 1846) sa okrem iného uzavrelo, aby prednosta M. M. Hodža vypracoval na obranu slovenskej reči a na ospravedlnenie Tatrína otvorený list k národu slovenskému. On ho sľúbil do konca októbra 1846 vyhotoviť a dať na posúdenie vymenovanému výboru (Ct. Cochius, Ľ. Matúška, J. Plech a S. Hroboň). Podľa zápisnice 4. pamätného zasadnutia výboru Tatrína v Čachticiach zo dňa 9. augusta 1847 tento otvorený list M. M. Hodžu pod názvom *Dobruo slovo k Slovákom* bol prijatý. Na tom istom zasadnutí výboru prednosta predložil vytlačený spis *Epigenes Slovenicus,* ktorý bol sľúbil na predošlej sednici Tatrína. Výbor i valné zhromaždenie nerozhodli, „či sa pri dosavádnom pravopise i naďalej bez prjemen ostať má, alebo či sa prjemeny p. Hodžom narádzanje prijať majú", ale zvolili osobitný výbor, „ktorí bi povinnostňe Epigenesa p. Hodžovho posúďiu" (Ľ. Štúr, prednosta, O. Caban, E. Gerometta, J. Ščasní, C. Cochius, B. Hroboň, M. Hattala). Okrem toho má sa upozorniť celé slovenské obecenstvo na ten spis, „v ktorom sa theoria reči našej a jej pravopisu základňe rozoberá".

Spis po latinsky písaný bol určený zrejme pre inteligenciu, najmä z katolíckej stránky. Pre širšiu verejnosť Hodža ešte raz dôkladne vyložil svoje názory v diele *Větín o slovenčině* (1848), kde už i prakticky uplatnil svoje pravopisné návrhy. V týchto prácach je základ tzv. opravenej slovenčiny, ktorá sa neskoršie definitívne kodifikovala v Hattalových gramatikách, preto si zaslúžia podrobnú analýzu. *(Pokračovanie)*

Jozef Ružička

VÝVIN ODBORNÉHO ŠTÝLU SPISOVNEJ SLOVENČINY V 20. STOROČÍ

(Dokončenie)

Súčasné obdobie (od štyridsiatych rokov podnes)

3. 1. Od štyridsiatych rokov badáme prudký rast odborného a vysokého školstva na Slovensku.[7] A sú to už slovenské školy v plnom zmysle slova. Popri Komenského univerzite pôsobí druhá Univerzita P. J. Šafárika (založená roku 1959), ďalej iné vysoké školy technické, poľnohospodárske, lesnícke, banícke. A je tu od r. 1943 aj Slovenská akadémia vied, ktorá na začiatku mala iba 6, no dnes má rovných 50 výskumných ústavov.

Pravda, popri vysokých školách a výskumných ústavoch sú dôležité aj odborné vydavateľstvá, ktoré majú na starosti vydávanie časopisov a kníh: osobitne treba uviesť pre 40-te roky Maticu slovenskú, potom Vydavateľstvo SAV, Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry a Slovenské pedagogické nakladateľstvo s desiatkami odborných časopisov a so stovkami odborných kníh ročne, pôvodných i preložených.

To sú teda rozhodujúce spoločenské predpoklady pre nebývalý rozvoj odborného štýlu spisovnej slovenčiny v súčasnom období, t. j. od 40-tych rokov podnes.

3. 2. Súčasná etapa vývinu sa vyznačuje cieľavedomou a organizačne sústredenou starostlivosťou o odbornú terminológiu: tejto otázke sa venovalo veľa najrozmanitejších odborníkov za spolupráce jazykovedcov z akadémie. Už v časopise *Slovo a tvar* (1947—1950) bola príloha *Technický jazyk* (III 1949, IV 1950), potom časopis *Slovenské odborné názvoslovie* 1953—61 (deväť ročníkov) sa výlučne zaoberal problematikou slovenskej terminológie, čiastočne aj jeho pokračovateľ *Československý terminologický časopis* v rokoch 1962—1966 (päť ročníkov) a napokon aj časopis *Kultúra slova* (od roku 1967), kde sa terminológia a jednotlivé termíny posudzujú v súvislostiach s celou slovnou zásobou jazyka.

Podobne ako v celej lexike súčasnej spisovnej slovenčiny aj v odbornej terminológii badať v našej etape vývinu nielen kvantitatívny rast, ale aj kvalitatívne zosilňovanie.

[7] Rastu a dnešnému stavu vysokého školstva je venovaný článok M. Greguša *Päťdesiat rokov slovenského školstva. Zrkadlo národnej kultúry*, Pravda, 30. 10. 1968, str. 5.

Pri kvantitatívnom raste máme na mysli najmä tvorenie termínov z domácich základov odvodzovaním a potom preberanie a zdomácňovanie medzinárodných termínov. Takto sa slovenská odborná lexika rozšírila o desaťtisíce nových jednotiek, ktorými sa saturujú potreby vedeckej a technickej komunikácie na žiadúcej úrovni. Keďže lexika je otvorený systém, jej inventár stále rastie a preformúva sa podľa potrieb odborného myslenia a celého života. Táto otvorenosť odbornej lexiky je však aj predpokladom pre zásahy do utvárania inventára.

Kvalitatívne zosilňovanie odborného slovníka vidíme v tom, že sa od začiatku nášho obdobia podnes rozvíja odborné názvoslovie v podstate súladne s vnútornými zákonitosťami slovenčiny. Isté výkyvy sa prejavovali pre meravé uplatňovanie funkčného hľadiska, ako aj pre neprimerané hodnotenie úzu. Najmä v päťdesiatych rokoch sa takto urovnávala cesta pre koordináciu a integráciu slovenskej a českej odbornej terminológie: nové výrazy mali sa tvoriť maximálne spoločné v slovenčine i v češtine. Tento byrokratický postoj našiel výraz aj na celoštátnej jazykovednej konferencii v Libliciach (december 1960), aj v ustanovení Československej ústrednej terminologickej komisie pri Prezídiu ČSAV, ba aj v preorganizovaní časopisu *Slovenské odborné názvoslovie* na celoštátny *Československý terminologický časopis*. Ale táto unifikačná orientácia sa čoskoro ukázala ako neopodstatnená a neplodná, takže dnes sa terminológia zasa tvorí a opatruje z hľadiska zákonitostí a potrieb slovenčiny a slovenskej praxe. Nastolila sa najmä potreba posudzovať otázky terminológie v rámci kultúry celého spisovného jazyka: podrobnejšie sa o tom hovorilo na smolenickej konferencii o kultúre spisovnej slovenčiny, konanej dňa 5. — 7. decembra 1966.[8]

Týmto otázkam by bolo treba venovať osobitnú pozornosť, tu však môžeme spomenúť v skratke iba to, že v našom období sa už ani v odbornej terminológii neuplatňuje purizmus (ktorý bol dominantnou črtou v tridsiatych rokoch). Je tu úsilie (aj pri tvorení a revízii termínov, aj v poradenskej práci) o stabilizáciu terminológie, ďalej úsilie o kontinuitu vo vývine i v systémovej viazanosti celej slovnej zásoby, ale niet odporu proti medzinárodnej terminológii ani proti potrebným cudzím, prevzatým termínom: zdôrazňuje sa ďalekosiahla paralelnosť domácej a medzinárodnej nomenklatúry (napr.: *dejepis — história, počty — matematika, jazykoveda — lingvistika)* aj na nižšej úrovni školskej i mimoškolskej výchovy, ba často sa preferujú medzinárodné termíny (napr. *fyzika, chémia, biológia)* a súčasne netvoria sa nové, domáce termíny „za každú cenu"

[8] Materiál z konferencie vyšiel v zborníku *Kultúra spisovnej slovenčiny*, Bratislava 1967. Uvedená zásada sa spomína aj v záveroch rokovania, nazvaných *Tézy o slovenčine* (vyšli aj samostatne ako novoročnica vydavateľstva Tatran k 1. I. 1968).

(napr. televízna terminológia je takmer celá bez prekladov a kalkov: *televízia, noktovízia, raster, monoskop* ap.). Tým sa zosilňuje internacionálny ráz odbornej terminológie, a to i v tom, že sa medzinárodne prijatá pojmová sústava nenarúša zásahmi čisto formálnej, jazykovej povahy.

Ako príklad uvedieme odsek z učebnice O. Ferianca Zoológia pre vyššie triedy stredných škôl (Bratislava 1947, 168):

Na pere možno rozoznať *os* (kmeň, scapus), ktorej spodná časť sa volá *brkom* (calamus), vrchná *kostrnkou* (rhachis). Na poslednej sú *zástavice* (vexillum) zložené z *perutiek* (rami), a tie spojujú bočné krátke výrastky, *lúče* (radii) s *háčkami* (hamalae).

3. 3. V odbornej syntaxi bolo badať už v štyridsiatych rokoch základnú tendenciu stavať vetu a súvetie podľa rozvíjania vyjadrovaného obsahu. V štyridsiatych rokoch sa však ešte pomerne často uplatňovali zvyšky prekonaných syntaktických schém, čo dodávalo prejavu daktorých autorov nádych archaickosti a súčasne aj ťažkopádnosti. Ako príklad uvádzame úryvok z citovanej Feriancovej Zoológie (str. 17):

Zoológovia všetkých krajín rozstúpili sa na dva tábory: jedni sa stavali za Darwina, druhí proti nemu. Zápas trval dlho, vyhrali ho darwinisti, ale výhra sa úžila a zúžila iba na priznanie vývinu, kým Darwinovo vysvetlenie príčin vývinu opúšťalo sa čoraz viac. Jednako význam Darwinov je v zoológii nemalý a takým i ostáva. Dnes sa vývin živočíšstva pokladá všeobecne za fakt, doložený i novšími výskumami z genetiky. Darwin objavom tohto faktora vniesol do zoológie pochop časovosti, a tým i nový smer bádania, smer historický. Prirodzený systém živočíšny, ktorého zakladateľom je Cuvier, dostáva Darwinovým učením o evolúcii konkrétnejšiu formu a svoje opodstatnenie časové.

Popri typickom pasíve *dnes sa vývin pokladá* upozorňujeme na slovosled *rozstúpili sa, opúšťalo sa, smer historický, prirodzený systém živočíšny, svoje opodstatnenie časové.* U Ferianca zavážia aj slová ako *pochop, povetrie, poveternice, prieduch;* pozri vetu zo str. 88: *Dýchacími ústrojmi stonožiek sú poveternice (tracheae). To sú rúročkovité útvary, vystlané jemnou vrstvičkou chitínu, ktoré prieduchom, stigmou (na každom článku jedným párom) súvisia s vonkajším povetrím.*

Päťdesiate roky priniesli veľký kvantitatívny rozvoj odbornej spisby. Najvýznamnejšou črtou odborného štýlu päťdesiatych rokov bolo narastanie hypotaxe v rámci vety a súvetia a súčasné zdôrazňovanie ruptúry medzi vetami; s tým súvisela aj kondenzácia vyjadrenia. Časté boli aj rozličné vysvetľujúce vložky. Ako doklad môže poslúžiť krátka poznámka z knihy V. Filkorna Metóda vedy (Bratislava 1956, str. 34):

Fenomén je výsledok všetkých okolností daný stretnutím sa elektrónov, elektrónu a fotónu a pod., čo môžeme pozorovať (napr. vo Wilsonovej komore).

Všetko ostatné je interfenomén (teda sám pohyb elektrónu a pod.). Majme zdroj elektrónov idúcich cez štrbinu a dopadajúcich na clonu. Fenomén je tu záblesk elektrónu na clone, jeho miesto a čas záblesku atď. Keď ide elektrón cez jednu otvorenú štrbinu, chová sa ako (letiace) teliesko, a dopadá ako teliesko. No keď predpokladáme, že elektrón je vlna, tak dopadá na celú clonu, ale jej výsledok sa prejaví len na jednom mieste, čo je nie normálne vysvetlenie. Ak sú otvorené dve štrbiny, tak nie je normálne vysvetlenie to, že elektrón je teliesko, lebo dráha elektrónu je závislá od toho, či druhá štrbina je zakrytá alebo nie, čo však je dobre pochopiteľné pri predpoklade, že elektrón je vlna (ktorá je všade); no je nepochopiteľné, že elektrón je teliesko závislé od okolia, cez ktoré prejde. To znamená, že aj korpuskulárna aj vlnová interpretácia vedie k anomáliám, a preto pozitivisti zavádzajú zúženú interpretáciu, podľa ktorej nemá zmysel hovoriť ani o teliesku ani o vlne, ale len o pozorovaných výsledkoch.

Vo vetnej syntaxi sa v päťdesiatych rokoch uplatňovali aj vplyvy anglickej a ruskej syntaxe, pretože sa v tom čase popri rusky písaných prameňoch používali už v značnej miere pramene anglické a americké. Nápadne často sa začali využívať deiktické prostriedky pri rekcii. Lexikálna stránka textov bola už vyrovnanejšia, lebo terminológia väčšiny vedných odborov bola už ustálená. A prestali sa používať expresívne (dokonca aj mnohé írečité) slová a frazeologické jednotky (ktoré sa forsírovali v tridsiatych a štyridsiatych rokoch).

3.4. Súčasný odborný štýl spisovnej slovenčiny je na vysokej úrovni, ako to ukazuje najmä prekladanie do slovenčiny i zo slovenčiny. Žiada sa poukázať pritom aspoň na jednu vec.

Prísne lineárna výstavba odborného textu si vyžaduje okrem tzv. konektorových slov (ako sú deiktické zámená, predložky a podraďovacie spojky) najmä racionálne budované konštrukcie, ktorými sa komunikuje presne a úsporne. Preto pre súčasný odborný štýl sú charakteristické najmä polovetné konštrukcie s príčastím a so slovesným podstatným menom, ako aj iné prostriedky rozvíjajúce menné (substantívne) zložky vety. Ako príklad uvedieme úryvok z Fyziky D. Ilkoviča (3. vyd., Bratislava 1962, 227):

Už pri odvodzovaní rovníc (74,1) a (74,2) sme si uvedomili, že objemová sila F_1 pôsobiaca na ľubovoľnú časť tekutiny, ktorá sa nepohybuje, a plošná sila F_2 sú vo vzájomnej rovnováhe. Ak časť tekutiny, na ktorú účinkuje objemová sila F_1, nahradíme iným telesom (obr. 130), celková plošná sila ostane nepozmenená. Preto sa aj potom F_2 bude rovnať F_1, pričom F_1 je stále objemová sila, ktorá účinkovala na odstránenú tekutinu. Preto keď objemovou silou účinkujúcou na tekutinu je len jej váha, je splnený Archimedov zákon, ktorý hovorí, že: teleso ponorené do tekutiny je nadľahčované silou, rovnajúcou sa váhe tekutiny telesom nahradenej.

Práve tieto syntaktické prostriedky dodávajú slovenskej vedeckej syntaxi dobrú medzinárodnú úroveň. Rozvinuli sa aj pod vplyvom vetnej

syntaxe iných jazykov. Treba však konštatovať, že nepôsobia dnes cudzo, práve tak nie, ako medzinárodné slová a termíny tvoriace podstatnú vrstvu prostriedkov súčasného odborného slovníka.

3.5. Okrem uvedených znakov súčasného odborného štýlu treba aspoň naznačiť, že sa lineárna stavba a pevná spätosť odborného textu čoraz výraznejšie vystihuje aj novými interpunkčnými pravidlami. Na prvom mieste je to nepísanie čiarok pri tesnom zhodnom prívlastku a naopak častejšie využívanie dvojbodky. Uvedieme príklad z knihy I. Hrušovského Problémy, portréty, retrospektívy (Bratislava 1965, 155):

Bachofenovi prichodil tento prechod ako imanentný dialektický zvrat: každý princíp svojím extrémnym vystupňovaním prináša vraj víťazstvo protichodného princípu, zneužitie stáva sa pákou pokroku a najvyšší triumf začiatkom pádu. Rímsky systém paternity vraj poukazuje svojou prísnosťou, s akou sa prejavuje, na starší systém, proti ktorému bojuje a ktorý treba potlačiť. Takto vysvetľuje aj vystriedanie heterizmu amazonstvom: vzrast ženskej moci je podmienený predchádzajúcim ponížením ženy. K tomuto náhľadu treba však pripojiť, že bez zmien a stimulov milieu a bez vývinu existenčných podmienok nemohlo by dôjsť k dialektickým zvratom, ako ich líči Bachofen.

3.6. Náš krátky rozbor zreteľne ukazuje vývin súčasného slovenského odborného štýlu od malej vyhranenosti k explicitnej racionálnosti, stereotypnosti a kondenzovanosti. V tom vidíme europeizáciu najmä súčasnej slovenskej vedeckej syntaxe.

Záver

4.1. Vývin odborného štýlu spisovnej slovenčiny v dvadsiatom storočí je radostný: zo skromných začiatkov v rámci málo rozvinutého spisovného jazyka dospelo sa za krátku dobu päťdesiatich rokov k plnému rozkvetu odborného štýlu v rámci dobre rozvinutej spisovnej slovenčiny. Dnes sa hovorí aj píše po slovensky o všetkých teoretických i praktických otázkach vedy, techniky a civilizácie, a to bez akýchkoľvek lexikálnych alebo gramatických zábran. Pravda, to je nielen dôsledok životaschopnosti a pružnosti jazyka, ale aj dôsledok rozvoja celej slovenskej spoločnosti v Československej republike a tiež dôsledok vôle vzdelaných Slovákov — vedcov, technikov, lekárov, politikov atď. — písať a hovoriť po slovensky.

4.2. Najnovšie dejiny spisovnej slovenčiny teda popreli teóriu o neschopnosti slovenčiny stať sa vhodným prostriedkom vedy, techniky a modernej civilizácie. Táto nežičlivá teória má dávne korene — pripisuje sa ešte Štúrovmu vrstovníkovi J. V. Fričovi (1829—1891). A žiaľ, našla svojich hlásateľov aj neskôr: v osemdesiatych rokoch minulého storočia to bol napr. R. Pokorný (1853—1887), ale sympatizoval s ňou aj osnovateľ čs. školstva na Slovensku J. Vlček (1860—1930). Ba aj niektorí

mladší českí pracovníci v oblasti jazykovej kultúry a politiky, napr. V. Ertl (1875–1929), boli tej mienky, že vedu na Slovensku treba pestovať iba po česky.

Dejiny však odsúdili túto teóriu — ako nevedeckú a aj politicky pochybenú — na zánik. To nás — slovenských vedcov — zaväzuje, aby sme aj v budúcnosti venovali spisovnej slovenčine, a najmä jej odbornému štýlu primeranú pozornosť: je to naša stavovská i národná povinnosť.

Marta Patáková

ESTETICKÁ SILA SLOVESA U HRONSKÉHO

Jazyk v Hronského diele[1] je determinovaný umelcovými estetickými zámermi. Práve preto tak často vystupujú jednotlivé slovné druhy popri svojom základnom, ustálenom význame aj v poetickej transpozícii a v metaforických spojeniach. I preto môžeme hovoriť o Hronského štýle ako o lyrickom. Ak sa táto skutočnosť odráža v zámerne motivovanom výbere jazykových prostriedkov vôbec, tým väčšmi to platí o slovese.

Pokým v klasickej realistickej próze staršieho typu sloveso ako prostriedok dynamizácie deja má zväčša vecne komunikatívnu funkciu, bez zjavnejších zámerov vnášať do textu emocionálne a expresívne prvky, podstatná časť slovies u Hronského okrem nocionálnej funkcie plní aj funkciu estetickú.

O bohatom štylistickom využívaní slovies svedčí nepriamo aj ich frekvencia. Napríklad v kapitole *Nová bieda Bacúcha* (Ch, 207–220) použil Hronský na necelých trinástich stranách 820 slovesných tvarov, pokým podstatných mien v rôznych funkciách je 275 a prídavných mien — atribútov je 149.

Z hľadiska významového a estetického má však výber slovies u Hronského svoje osobité znaky: sú tu slovesá bez štylistického príznaku, vecného typu, bohato zastúpené práve v častiach, ktoré nemajú charakter lyrický alebo úvahový, ale kde sujetová línia signalizuje vznosné dynamické tendencie. Preto sa tu často vyskytujú slovesá vyjadrujúce pohyb, no nie expresívnosť. Uvedieme takéto slovesá zo spomínanej kapitoly: *rozbehnúť sa, ísť, postávať, prichodiť, potkýnať sa, prevaľovať sa, pohnúť*

[1] Náš rozbor sa týka románov Chlieb (Bratislava 1967; ďalej Ch) a Jozef Mak (Martin 1940; ďalej JM); je súčasťou väčšej práce o výrazových prostriedkoch J. C. Hronského.

sa, prejsť, chodiť, sadnúť si, pohnať, trhnúť sa, skácať sa, zvrtnúť sa, vchodiť, kročiť, obstávať, odtiahnuť, utekať, ponáhľať sa, pohybovať sa, padať, roztratiť sa, predbehnúť, poknísať sa, zvrtnúť, zbehúvať, priskočiť, vojsť, prejsť, vbehnúť, vystrieť sa, letieť, zbehnúť, vykĺznuť.

Veľká väčšina Hronského slovies má však popri vecne komunikatívnej a dynamizujúcej funkcii aj funkciu estetickú, v ktorej dominuje najmä akcentovaná výrazová expresivita, a to jednak slovies inherentne expresívnych,[2] ako: *vyvaliť sa, zhučať, šibnúť, hegnúť, machľovať, zbalamútiť, gniaviť, psiť sa, katovať, uškierať sa, uškŕňať sa, tmoliť sa, zhúknuť, habnúť,* a jednak slovies, ktoré samy o sebe sú štylisticky neutrálne, ale v metaforickom spojení a svojím zvláštnym umiestením v kontexte dostávajú expresívne zafarbenie.

Deje sa tak predovšetkým aplikáciou konkrétnej činnosti na javy psychické. Napríklad v románe Chlieb slovesá charakteristické pre oblasť sedliackej práce, teda zodpovedajúce konkrétnej činnosti, ako *kosiť, osievať, sypať, motať* a pod., slúžia spisovateľovi len ako báza na vytvorenie abstraktného obrazu, ktorého základom — jadrom je slovesný tvar:

Potichučky *osieva sa* teplá hmla (Ch, 289). — *Zakosil* od nej zrakom (Ch, 226). — Čosi takého *sypalo* sa cez jej dušu (Ch, 205). — Ženy na priadkach *namotali* dlhú niť o chytľavej chorobe (Ch, 182).

Touto sémantickou zmenou dochádza k významovému vetveniu slova,[3] ktorým autor docieľuje aktualizáciu textu a prekvapujúci umelecký zážitok. Spája totiž zdanlivo nespojiteľné slová, ktoré v metaforickom spojení dostávajú svoju estetickú hodnotu a výraznú významovú hĺbku.

Inokedy je postup opačný: základom metaforického spojenia je abstraktný výraz, ktorému sa pripisujú vlastnosti alebo deje čisto konkrétne v súvislostiach zdanlivo protikladných alebo aj nelogických. Ide tu o zámenu hmotného a nehmotného formou personifikácie, pri ktorej prekvapujú odvážne spojenia, vznikajúce na základe bohatej autorovej obrazotvornosti:

Jed *rozpaľoval* jej líca (JM, 55). — Pomaly si *stierala* svetlo z chudých líc (JM, 46). — Tým väčšmi sa mu duša *mračí* (JM, 121). — Na lícach *triasol sa* jej netajený rumenec (JM, 94). — Slnce *dotiahlo sa* až k nemu a *natieralo* mu voskovú tvár na belšiu (Ch, 261). — Neviditeľné prsty *ostali sedieť* na kútikoch úst (Ch, 224). — Presný, vhodný smiech to bol. V takýchto okolnostiach *mohol sa* z neho i kus *odlomiť, rozfŕkať* medzi ľudí (Ch, 193).

[2] J. Zima v štúdii *Expresivita slova v současné češtině* (Rozpravy Československé akademie věd 71 — sešit 16) hovorí v týchto prípadoch o expresivite hláskového skladu slova.

[3] Pozri J. Zima, c. d., 2.

V takýchto súvislostiach Hronský rozvíja personifikáciu smerom k estetickému umocňovaniu pomocou eufonicky pôsobivých alebo zvukomalebných slovies. Napríklad podstatné meno *slovo* v nasledujúcom texte dostáva akúsi zhmotnenú podobu v spojení so slovesami, ktoré vyjadrujú až priveľmi konkrétnu činnosť.

Z takejto kumulácie zhmotňujúcich slovies vzniká celý rad obrazov usporiadaných v gradačnom spojení, ktoré spôsobuje dynamizáciu deja, takú charakteristickú pre Hronského.

Vrcholom esteticky umocneného používania a spájania slovies je pre Hronského typická kombinácia slovies vizuálneho, auditívneho alebo motorického typu, ako aj označovanie sluchových alebo zrakových dojmov motorickými slovesami — štylistická synestéza.

Slová pekne vychodili jej z úst, ale v tme *otĺkli sa* hneď na drsno a suché klepkali na Jozefove sluchy. Skoro ho *socali, postrkovali* k stene, skoro ho obviňovali (JM, 96).

Kto *počul kotúľať sa* po novom snehu strieborný hlas zvonca, prežehnal sa (Ch, 321). — Helenu na červeno *vyoblievalo* toto letné ráno (Ch, 125). — V slovách *začernela sa* mu vzrastajúca ošklivosť (Ch, 114). — Hmla *kotúľala sa* jej pred očami (Ch, 179). — Cez ústa *začal* mu *tiecť* veľmi smiešny plač (Ch, 189). — Tu vonku *rozlieva sa* slnko. *Leje sa* na kostolnú bielu stenu (JM, 141). — Aj z voskového úsmevu Panny *tiekla* naň hrôza (JM, 14).

Výberom slovies pomenúvajúcich ľudskú prácu, medziľudské vzťahy alebo slovies folklórneho charakteru akcentuje sa v Hronského umeleckom diele aj humánna a filozofická hodnota jeho pohľadu na život. Pozrime sa na nasledujúci text:

Ľudia robili usilovne, mali zázračné sily, boli dobrí ako teplý vietor: hladkali zem za to, čo dala, i za to, čo nedala.

Vítali chlieb.

Rozzevovali pred ním ústa, i košele na prsiach, stlali voz, otvárali brány, utierali stoly, aby boli čisté (Ch, 227).

Hronský tu zámerne vyberá slovesá, ktorých zoskupenie má mimoriadny citový príznak: *[ľudia]* mali *zázračné sily,* boli dobrí *ako teplý vietor,* hladkali *zem,* vítali *chlieb,* rozzevovali *pred ním ústa,* utierali *stoly.*

Výberom takýchto slovies, na ktorých je v tomto kontexte najväčší dôraz, ukazuje autor aj svoj filozofický a humánny postoj.

V Hronského súvetiach je sloveso často veľmi významovo zaťažené; jeho významová hodnota sa prehlbuje pripojením sémanticky vzdialených substantív ako závislých členov. Napríklad v tomto úryvku:

Vietor *vychytí piesne* a kvetavé *zásterky* dievok, *prikryje* nimi hlbočizné doliny a tmavohnedé trhliny a z jednej hole na druhú *prechodia myšlienky, vône, semená* budúcich kytíc, i *celá vôľa,* bacúšska, *celá duša,* všetka *krv* a všetky *sny* (Ch, 173).

V prvej vete sloveso *vychytí* rozvíjajú dva predmety odlišného charakteru: *piesne* a *zásterky,* v poslednej vete sa zasa činnosť vyjadrená slovesom *prechodia* predikuje sémanticky bohato diferencovaným podstatným menám: *myšlienky, vône, semená, vôľa, duša, krv, sny.* A celé spojenie práve týmto nahromadením zdanlivo nesúvisiacich pojmov v závislosti od spoločného hybného faktora — slovesa dostáva nesmierne dynamický charakter.

V súvislosti so štylistickým využívaním slovies v Hronského diele treba osobitne zdôrazniť obraznosť personifikácie, a to najmä v tých prípadoch, kde ide o personifikáciu abstraktných pojmov. Napríklad slová *vzdych, hlas* alebo *smiech* v nasledujúcich vetách sa „zhmotňujú" práve spojením s takými slovesami, ktoré označujú konkrétnu činnosť:

Dolu Bagoškou *niesol sa* ťažký, chorý *vzdych,* pomaly *sa obtieral* o zarosené skaly na nízkych úbočiach, *premotal sa* cez krovie, *zatáral sa* pomaly až k chalupám (Ch, 115). — Kdesi *sa smiali* rozzvonené ženské *hlasy, smiech preskakoval* cez chalupy, *skočil i sem* do dvora. *Laškoval* tu v tichej tme, akoby sa uškŕňal obom (Ch, 239). — Stuhnutý *hlas lietal* po dvore, *odrážal sa* od stavania a stromov sťa ostrý štekot. *Lial sa* po celom dvore a dome... (Ch, 135).

Personifikované obrazy sú opäť založené na protiklade abstraktného a konkrétneho, umocňuje ich presila pohybových slovies, ktorých bohatá variabilita vytvára prudký dejový spád, plný vzrušujúceho napätia.

Medzi najkrajšie takéto spojenia patria predovšetkým obrazy prírody. Hronský pomocou slovies zachycuje prírodu v pohybe, ustavične vytvára nové a svieže obrazy využitím ich dynamickosti. Sloveso je pre neho základným slovnodruhovým výrazovým prostriedkom:[4]

Medzi chalupami *motal sa* svieži belasý svit, podlomený svetlom mesačným. Od Salatína *poduchoval* čistý vietor, *kotúľal sa* v kolesách dolu vrchom, *prečesal* polia, *povyskočil* na strechy, zavše *odšuchol* trochu piesku na ceste, i *pobavil* sa lístím okolo Dolincovie kríža (Ch, 214).

Ak si postavíme použité slovesá do radu vedľa seba: *poduchoval, kotúľal sa, prečesal, povyskočil, odšuchol, pobavil sa,* vyniknú dva momenty: bohatá autorova predstavivosť a predovšetkým rytmus docielený postupným výberom slovies nerovnakého slovesného vidu. Takáto kombinácia dvojakej kategórie pre štylistický zámer spôsobuje v konečnom výsledku prudký spád deja.

V opisoch prírody má Hronského sloveso osobitnú funkciu — je základom obrazov vyvolávajúcich mimoriadne nuansovanú farbistú predstavu prírodných krás, ako to dokumentuje tento úryvok:

[4] O podobnom využití slovies v modernej próze pozri J. Mistrík, *Rytmus introspektívneho Kužela,* Slovenské pohľady 85, 1969 č. 3, str. 58—63.

Ráno *vysmievať sa* prišlo Bacúšanom — *prišlo* usmiate, veselé, svieže, nevinné.. Na zábavku *donieslo si* dva-tri malé, okrúhle, biele obláčky.

Vrchy *zatiahlo* strieborným srieňom, oblohu pomaly *zbelasilo, vyleštilo* stekajúce jarčeky po stráňach, *pozhŕňalo* kvapky, čo viseli na smrečkoch, *prefarbilo* úzke pásiky slatin.

Prišlo ako decko. Nevinné a nevedomé (Ch, 50).

Badať tu výrazné nadväzovanie jedného obrazu na druhý, realizujúce sa pomocou slovies a vyúsťujúce v záverečnom prirovnaní. Je to typický paralelizmus prírody a človeka, ktorý charakterizuje celé Hronského ponímanie sveta, a tak vidno, že i bohatá obrazivosť, ako sa ona prejavuje v celom úryvku, je iba akousi prípravou pre pôsobivé prirovnanie príroda — dieťa, z ktorého napokon vyznieva kult čistoty, detstva, nevinnosti.

Sloveso ako prostriedok charakteristiky vyznačuje sa neobyčajnou obrazotvornosťou autora, konkrétnym videním, zmyslom pre detail a pre jeho presné zachytenie.

Tvár mu razom *vytriezvela na tvrdú, vážnu, peknú a veliteľskú.* — *Rozliali sa* jej oči *na samý lesk.* — *Posťahovala sa* mu tvár na *úzku.* — Metodejovi *trocha dookrúhla rozbehli sa viečka* (Ch, 23, 184, 183, 188).

Hronského postoj ku skutočnosti dostáva často podobu irónie, zväčša utajovanej, vyjadrovanej iba vo veľmi jemných náznakoch, ale tým pôsobivejšej pri charakteristike postáv.

Krstná mať, tetka Gembovie — Juncula, celá sa zdesila od Metodejovho smiechu. Ledva *vedela zas upratať* tvár *na láskavú, sladkú, dobrú.* — Slaby sa mu bolo niečo zhnusilo, *ponaprával* ústa *na obyčajné.*

V očiach *preskakoval* mu smiešok, keď sa díval s akou láskou ukladajú veľký chlap a malá žena staré i vylámané stoličky do rebrinovca (Ch, 14, 24, 43).

Majstrovské situácie vytvára Hronský často výberom slovies a ich nezvyčajným spájaním s výrazmi príslovkového charakteru, ktoré umocňujú estetickú silu slovesa; koordinačné spojenie viet s rovnakou štruktúrou budí dojem originálneho prirovnania:

No rubári sú takto stvorení: *zatínajú, pokým dych stačí, robia, pokým rameno vládze, pijú po čiernu zem, spievajú po oblohu,* keď *sa bijú, bijú sa do úmoru,* keď *rozdávajú, rozdávajú* všetko, a keď *žartujú, žartujú dokonale* (JM 26).

Z ukážky vidno, aký pôsobivý je v Hronského diele nielen výber slovies, ale aj ich duplicita, ktorou sa spolu s opakovaním vetných štruktúr prehlbuje pohľad na život človeka a ktorá sa stáva zdrojom expresivity v kontexte, najmä preto, že opakované slovesá majú gradačný charakter.[5]

[5] „Osobitnú povahu nadobúda text aj vtedy, keď sa v ňom isté syntaktické konštrukcie opakujú. Opakovanie výrazu alebo konštrukcie je vždy príznakom expresívnosti prejavu" (J. Mistrík, *Expresívnosť syntaktických konštrukcií v kontexte,* Jazykovedné štúdie VIII, Bratislava 1965, 94).

Výpoveď ako celok dostáva takto ráz takmer aforistický.

Napokon podčiarknime ešte jednu skutočnosť: Hronský má jedinečnú schopnosť podávať namiesto zdĺhavého opisu deja v prekvapivej skratke jeho výsledok. Výber slovies zodpovedá autorovmu zámeru dynamizovať alebo retardovať dej:

Mesačné svetlo *odľalo si* roh stola temer v pravidelnom trojuholníku. Mumlanie pece *líhalo si* teraz na zem a pomaly *tíchlo*, sťaby *usínalo* (JM, 223).

Aj z týchto príkladov vidno, ako Hronského nevšedná predstavivosť, vyslovená v umeleckej skratke, práve zásluhou nápadnosti využitých slovies nedovoľuje autorovi upadnúť do konvenčnej opisnosti, najmä v prírodných obrazoch a líčeniach.

Pokúsili sme sa naznačiť, ako sa u Hronského pomocou slovies jednak poetizuje skutočnosť, jednak prehlbuje a obzvláštňuje významová hodnota textu. Prirodzene, že nám nešlo o úplný výpočet zvláštností využívania slovies, ale iba o vystihnutie jeho najcharakteristickejších podôb.

V takom originálnom umeleckom útvare, ako je Hronského umelecká próza, sa uplatňujú spomenuté výrazové prostriedky v oveľa širších dimenziách — v súvislosti s využitím ostatných slovných druhov. Iba v komplexnom obraze by funkcia slovesa vyznela oveľa presvedčivejšie. Ale i takto sa ukazuje, že Hronského spôsob využitia slovies je originálny a vynachádzavý.

Katarína Habovštiaková

JAZYK HUGOLÍNA GAVLOVIČA

V rámci prípravných prác pre *Historický slovník slovenského jazyka* využíva sa pre excerpčné práce i širšej verejnosti málo známe dielo Hugolína Gavloviča.[1] V mravoučných veršoch tohto predosvietenského básnika podávajú sa cenné zrnká životných skúseností a dobrých rád do života vo veršoch vtipných i vážnych, jemne ironizujúcich i prísne karhajúcich. Mnohé Gavlovičove myšlienky majú všeobecnú dlhodobú platnosť a sú cenné i pre dnešného čitateľa.

No nielen z obsahového, ale aj z jazykového hľadiska je Gavlovičovo dielo pozoruhodné. Z jazykového hľadiska je významné preto, že doku-

[1] Podrobnejšie o H. Gavlovičovi pozri *Dejiny slovenskej literatúry I*, Bratislava 1958, 185—194.

mentuje kultúrnu západoslovenčinu z jej posledného vývinového obdobia v polovici 18. stor. Osobitne závažné je aj preto, že H. Gavlovič nám predstavuje uplatnenie kultúrnej západoslovenčiny v reči umeleckej, v reči básnickej. Poznanie jazyka H. Gavloviča je zaujímavé i pre porovnávanie so skoršími vývinovými obdobiami kultúrnej západoslovenčiny i pre porovnávanie s nasledujúcim obdobím Bernolákovej spisovnej slovenčiny.

Charakteristike jazyka H. Gavloviča sa doteraz nevenovala osobitná pozornosť. I dielo tohto pozoruhodného básnika ostalo po dlhé roky v rukopise. Vydané bolo až zásluhou M. Rešetku,[2] no s istými apretátorskými zásahmi.

Z jazykového hľadiska predstavuje dielo H. Gavloviča pomerne ustálený typ kultúrnej západoslovenčiny.[3] Medzi jazykom H. Gavloviča a kultúrnou západoslovenčinou slovenských administratívno-právnych písomností z konca 16. stor., zo 17. a z 18. stor. sú zreteľné spoločné črty. Ibaže Gavlovičov jazyk reprezentuje kultúrnu západoslovenčinu vo vybranejšej slovenskej podobe a s istými stredoslovenskými znakmi, ktorými sa približuje k stredoslovenským znakom Bernolákovej spisovnej slovenčiny.

V p r a v o p i s e nadväzuje Gavlovič na starší úzus dôsledným písaním *w* vo funkcii *v*, *g* vo funkcii *j*, *ss* vo funkcii š. Na druhej strane sa H. Gavlovič odkláňa od starších pravopisných zvyklostí pravidelným písaním *u* vo funkcii *u* (nepíše už tzv. *v* clausum, napr. *usylug se* PN 47, *do uskosti* WŠ 51), dôslednejším písaním diaktritických znamienok (pri *č*, *ž*, sčasti aj pri *ď*, *ť*, *ň*, zriedka aj pri *ľ*; nepíše už *cž*, *čz*, ako sa píše v starších textoch). Mäkkosť často vyznačuje aj v slabikách *ďe*, *ťe*, *ňe*, *ďi*, *ťi*, *ňi*. Napr.: *Poňewač* ťe *pan Buch stworil, a w* ňem *gest twe* žyťi, *tehdy ho mass z čystym srdcem nade wssecko* cťiťi PN 9. Mäkkosť sa však dôsledne neoznačuje. Porov. napr. *w milosti* WŠ 41, *w sstesti* WŠ 51, *odhodit* PN 9, *w smrti* PN 13. Mäkčeň sa nepíše ani nad veľkým písmenom (napr. na začiatku verša):

Nepotupug malych lidi, že w ňich syla mala.
Nekdy malym welky rozum pryrodzenost dawa. PN 21

[2] *Walaská Škola Mrawow Stodola ... Kňihu tuto nekdi zložil a spísal Welebni Otec Hugolín Gawlowič ... Wčil ale gu naprawil a na Swetlo widal Michal Rešetka ...*, Trnava 1830; II. diel, Trnava 1831.

[3] Pre jazykovú charakteristiku H. Gavloviča využívame rukopis (fotokópie) Walaskej školy (skracujeme Wš) a fotokópie rukopisu Gavlovičovho prekladu knihy *Pet sto Naučeni o Dobrych Mrawoch, ktere od starodawnych Učiteluw w Latinskem gazyku popysane, ňiňi ale ku užytečnemu Čytani Skolskeg Mladeži na Slowenske Wersse obratene y napisane su skrze gedneho Ňeduživeho Kňeza v Radu Francysska Serafenskeho ...*, 1782 (ďalej skracujeme PN). Fotokópie sú v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV (č. 774).

V písaní *i/y* nemá Gavlovič jasné normy. Nadväzuje sčasti na českobratský pravopisný úzus písania *y* po sykavkách *c, s, z,* no často píše *y* aj po *č, š, ž* a *r.* Napr.: *usylug se* PN 47, *o wecy* WŠ 43, *pryčyna* PN 79, *prisweču* WŠ 43, *učyt* PN 47, *polepssyt se* PN 79, *horssy* PN 79, *weryt* PN 25, *od hrycha* PN 35, *neprypysug* PN 25.

Dosť jednoznačne sa postavil Gavlovič k pravopisu predložiek *s/z.* Spravidla píše len *z* (v genitíve, aj v inštrumentáli), iba v spojení s tvarmi zámena *on* nachodíme aj *s.* Napr.: *z chodňíka* Wš 53, *z prácu* Wš 50, *z kadidlem* PN 45, *z neporadnym sudcem* PN 23, ale *s ňich* PN 27.

Úzka spätosť pravopisu s výslovnosťou odzrkadľuje sa aj v písaní neznelej spoluhlásky miesto znelej na konci slova, prípadne na konci slabiky vo vnútri slova, i v zjednodušovaní niektorých spoluhláskových skupín a v písaní predpôn *s-, z-.* Napr.: *puwot* PN 63, *brech* PN 43, *hňetky* PN 71, *ňe swečy* PN 31, *bohactwi* PN 29, 35, *žebractwi* PN 35, *skrotiť* PN 83, *zňesli* PN 87, *zestarawa* PN 87.

Starší pravopisný úzus sa zachováva pri písaní *ff* vo funkcii *f* v slovách, ako *ʒuffaťi* PN 25, *z ffalessnostu* PN 63, *ssyff* PN 21, *nesstraffag* PN 29 a v písaní *dd* v slovách, ako *dobru raddu* PN 29.

Z pravopisných zvyklostí, ktoré sa uplatňujú u Gavloviča, zachovalo sa i v Bernolákovej kodifikácii spisovnej slovenčiny písanie *u* miesto *v* clausum, písanie zdvojeného *w* i písanie *ff* v slovách, ako *úffaňí, dúffaňí* (ale len v Gramatike), ale aj istá tendencia písať zjednodušene podľa výslovnosti i slová ako *swečiť, téš, teras, uš* a iné.[4] Písanie *radda* je ešte u Bajzu, ale Bernolák už píše len *rada, poradila.*[5]

Medzi Gavlovičovým a Bernolákovým pravopisom je však zásadný rozdiel v tom, že Bernolák z pravopisu dôsledne vylúčil ypsilon a uvedomele zaviedol označovanie mäkkosti diakritickým znamienkom *(č, š, ž, ď, ť, ň, ľ).* I v písaní predložky *s/z* má Bernolák iný úzus ako Gavlovič. Bernolák píše zásadne predložku podľa znelosti nasledujúcej spoluhlásky, kým Gavlovič má zväčša (okrem prípadov pred tvarmi zámen) len *z.*

V hláskosloví zachováva Gavlovič výrazné znaky západnej slovenčiny. So západoslovenským nárečovým stavom korešpondujú znenia bez dvojhlások (*porádňe* Wš 53, *žadass* PN 33, *mužess* PN 35, *puwot* PN 63; znenia s dvojhláskou sú celkom ojedinelé, napr. *smgessny* Wš 37, *mrawy grobyanske* PN 59, *medzy netopgery* Wš 94), znenia so západoslovenskou vokalizáciou jerových hlások i so západoslovenskými vkladnými hláskami (*služebnika* Wš 40, *pri statečnosti* Wš 51, *skutek* PN 55, *žaludek*

[4] Porov. K. Habovštiaková, *Bernolákovo jazykovedné dielo,* Bratislava 1968, 87–91.

[5] Porov. tamže, 301.

PN 63, *mohel* PN 73), ako aj znenia so zmenou *ie* > *i* (*spíwa* Wš 52, *ze strylku* PN 51, *ňewyss* PN 67.)

V konsonantizme sú popri západoslovenských prvkoch i niektoré stredoslovenské. Tak sú tam znenia so západoslovenským *šč* (ale býva aj *šť* tak ako v strednej slovenčine alebo v češtine, napr. *ňesščekal* PN 83, *sščekanim* Wš 53, *sščedry* PN 29, *sščesťi* PN 29, 39, ale aj *sšesťi* PN 39, *utočyšťe* PN 57), znenia s *lu* miesto *l* sonans (*hlubokost* PN 43, *dluhy* PN 9), ale pravidelne je len *dz* (*pryrodzenost* PN 21, *z cudzeho* Wš 62, *medzi* Wš 64).

V značnom rozsahu sa uplatňujú aj mäkké spoluhlásky *ď, ť, ň.*

V hláskosloví sa odlišuje Hugolín Gavlovič od starších slovenských písomností najvýraznejšie tým, že čiastočne označuje kvantitu samohlások, kým v starších slovenských jazykových pamiatkach sa dĺžka samohlásky spravidla osobitne nevyznačovala. Vyznačená kvantita v slovách odzrkadľuje západoslovenské nárečové znenia, napr. *napomináňi* Wš 40, *trestáňi* Wš 40, *slowámi* Wš 52, *w dospelég starosti* Wš 56.

Charakter hláskoslovia jazyka H. Gavloviča vhodne vystihuje napr. tento úryvok:

Chudobu nám prirodzenost dala pri začátku,
abi sme na poňiženost wždy meli památku.
Když sy gesste bil ďeťetem, ňič sy nemel w mocy,
Nič sy na swet neprinésel, ňič newezmeš z ňeho.
Taki konec gak začatek gest žiwota tweho,
Wíc chudoba než bohactwo panuge u lidí
Blázen kdo se za chudobu pred ginymi styďí. Wš 48

Podobne ako v jazykových pamiatkach zo staršieho obdobia kultúrnej západoslovenčiny i v jazyku Hugolína Gavloviča uplatňujú sa v istom rozsahu niektoré také znenia slov, v ktorých by sa mohol vidieť odraz českých hláskoslovných zmien, najmä prehlásky a úženia. Ide tu však o znenia, ktoré mali neraz oporu i v okrajových západoslovenských nárečiach, no uplatňovali sa v kultúrnom jazyku najmä preto, aby mu dodali ráz knižnosti, spisovnosti. U Gavloviča nachodíme znenia so zmenou *'a* > *e* napr. v slovách *čekag* PN 41 (2-krát), *obyčegňe* PN 63, *mlčeť* PN 67, *wigewuge* PN 61, Wš 53, *zgewuge* PN 61, *predce* PN 61. V obmedzenom rozsahu sa uplatňuje zmena *'a* > *e* i v pádových príponách (*blazniwost srdce* Wš 53, ale *bohača* PN 55). Aj znenia s prehláskou *'u* > *i* sú pravidelne v slovách, ako *slibuge* Wš 51, *oblibuge* Wš 49, *libiťi* Wš 51, *liby* PN 59, *z lidskeho* PN 31 (ale je *cudze* PN 65) a v prechodníkoch a v príčastiach, ako *pamatugíc* Wš 49, *slyssice* Wš 53, *čynicych* Wš 40. Na druhej strane však v slovesných koncovkách 3. os. pl. ind. préz. *-ajú, -ujú* nebýva prehláska, napr. *prynassagu* PN 29, *dostawagu, predawagu* PN 49, *bogugu* PN 23.

Hláskoslovná zmena *ó* > *ú* sa uplatňuje najmä v tvaroch slovesa *môcť: mužeš* Wš 51, *muže* PN 63, *ňemuže* PN 81, zriedkavejšie aj v iných slovách: *puwot* PN 63, *o cudzem spusobe* PN 117.

Česká prehláska *'aj* > *ej* sa obmedzuje len na predponu *naj-* > *nej-: negwyc* PN 63, *ňegwice* (!) PN 37, *negmenssych* PN 23, *na negwyzssem* PN 51 (ale je aj *nagprw* PN 55), inde je pravidelne len *-aj: nechag* PN 37, *wystryhag* PN 37, *nezakladag* PN 39.

Z charakteristických morfologických osobitostí jazyka H. Gavloviča treba spomenúť aspoň niekoľko. Pri feminínach typu *ruka* uplatňujú sa v dat. a lok. sg. v značnom rozsahu znenia so staršou palatalizáciou *k'c*, ktoré sú charakteristické nielen pre češtinu, ale i pre časť slovenských nárečí. U Gavloviča sú pravidelne tvary, ako *ku kwapce* PN 67, *w ruce* PN 55, *w zahalce* PN 57. V starších zachovaných slovenských jazykových pamiatkach sa popri palatalizovaných zneniach často vyskytovali znenia bez palatalizácie, ktoré sa stali základom i pre Bernolákovu spisovnú slovenčinu.

V inštr. sg. mask. a neutier je pravidelne koncovka *-em*, napr. *takim kumštem* Wš 52, *sudcem, srdcem, blaznem* PN 23. Táto koncovka je charakteristická i pre iné písomnosti písané kultúrnou západoslovenčinou. No popri nej uplatňovala sa v značnom rozsahu aj koncovka *-om*. Bernolák v Gramatike kodifikoval koncovku *-om*, no neskôr (už vo svojich kážňach) sám používa dôsledne len *-em*. Túto zmenu v Bernolákovej slovenčine si vysvetľujeme vplyvom staršieho západoslovenského úzu, pre ktorý bola charakteristická práve koncovka *-em*, ako o tom svedčí i jazyk H. Gavloviča.

V inštr. sg. fem. je západoslovenská koncovka *-u: z ffalessnostu* PN 63, ktorá bola najčastejšie i v staršej kultúrnej západoslovenčine i v Bernolákovej spisovnej slovenčine (druhotvar s koncovkou *-ow*, ktorý mal Bernolák v Gramatike, sa v Bernolákovej spisovnej slovenčine neujal).

Pri podst. menách stredného rodu upútavajú pozornosť mená na *-í*, napr. *suženi* PN 81, *domňeni* PN 83, *zbožy* PN 85, *dúffaňí* Wš 75, pri ktorých i v nepriamych pádoch je zvyčajne koncovka *-í:* gen. *umeňí* Wš 68, *z nesstesti* Wš 70, dat. *ku dogeňi* Wš 86, lok. *w učeňi* 68; zriedka je však aj *k čyňeňu* PN 65, *w zgewnem mluweňu* PN 65. Zakončenie na *-í* je typické pre kultúrnu západoslovenčinu.

V jazyku H. Gavloviča sa výrazne uplatňujú aj také pádové prípony, ktoré sa na Slovensku vyskytujú len na okrajovom západoslovenskom nárečovom území a sú zároveň charakteristické i pre češtinu. Sú to napr. koncovka nom. pl. mask. *-owe*, gen. a akuz. pl. maskulín na *-uw*, dat. pl. na *-um, -em*, napr.: *lwowe* PN 51, *podle wetruw* PN 57, *sluhuw* PN 59, *mužum y mladencum* PN 63, *rodičum* PN 33, *dobrym lidem* PN 37. Tieto

koncovky neboli pre staršiu kultúrnu západoslovenčinu najtypickejšie (miesto nich v značnom rozsahu sa uplatňuje *-ov, -om*) a nevošli ani do Bernolákovej spisovnej slovenčiny.

Pri skloňovaní príd. mien a zámen má Gavlovič slovenské koncovky *-ej* v gen., dat. a lok. sg. (*zwady pominuleg* PN 23, *twogeg rečy* Wš 40, *w dokonaleg cnosti* PN 85).

V nom. pl. mask. sú u Gavloviča (podobne ako neskôr u Bernoláka) tvary s palatalizáciou: *ukrutňi lwowe* PN 51, *neznami pocestňi* PN 53, *tacy* PN 75, *chudobňi* PN 59.

Pri prídavných menách sú doložené v značnejšom rozsahu i staršie menné tvary príd. mien (napr. *bud spokojen* PN 29, *blažen bywa* PN 21, *zmožen* PN 21, ale aj *bud hotowy* PN 23, tu však pre rým: *Česť wzdawatí twym rodičum wždycky* bud hotowy. *Matku ňehňewag, gak žadass dobry biť otcowi* PN 33).

Pri zámenách *ten, čo* sú západoslovenské znenia ako *teho* PN 35, *we sweťe temto* PN 81, *w ňečem* PN 35 a iné.

Pri prisvojovacích zámenách uplatňujú sa dvojtvary — tvary nekontrahované i tvary kontrahované — podobne ako v iných textoch písaných kultúrnou západoslovenčinou. Pri výbere kontrahovaných či nekontrahovaných tvarov zavážili u Gavloviča neraz činitele rytmické i rýmové. I pri iných zámenách nadväzuje Gavlovič na západoslovenský písomný úzus (pravidelne sa používa znenie *který, se, giný, gaký, ginák*, častica *-koli* miesto *-koľvek* pri zámenách). Príklady:

Kaďe witer, taďe y plassč, tak se mluwi o tem,
Ktery bywa possetily w rečy neb w skutku swem.

Gako witer neprikrytu rozffukuge muku,
tak blazniwy do wsseckcho wstrkuge swu ruku. Wš 51

Znamo gest: že gaki hudec, taka y muzika,
Gaki ge kdo w srdcy swogem, poznáss ho z gazika. Wš 52

V infinitíve slovies nie je ustálený úzus. Uplatňujú sa koncovky *-ti* (najmä na konci verša pre rým), *-t* i *-ť* (najmä v strede verša). No ani v tomto nie je dôslednosť. Porov. napr.

Abys weďel twoge wecy *chráňiťi* w každý čas
domňiwag se, že twe neňi čokoli w dome máss.
Čo máss *strowiť* dňessňiho dňe, na zitra sy skowag.
A čo zitra chcess *pracowať*, to dňeska wikonag. Wš 50

Pri slovese *mať* sú doložené staršie tvary neurčitku typu *meť*, ktoré sú v starších slovenských jazykových pamiatkach najfrekventovanejšie, a pre rým i české znenie ako *míti, míwa* a i. Príklady:

Teho swaty a statečny ňechce *meť* na skazu. PN 35
Obyčagňe krywym okem na teho se ďíwa
Koho manžel zewnitrňe v sweg milosti *miwa*,
Nebo sama u manžele chce w milosťi biti
Nechce w milosťi žádneho společnika miti. Wš 40

Pri slovese *byť* sú u Gavloviča staršie tvary typu *sem* a v min. čase *byl*, podobne ako to býva v kultúrnej západoslovenčine. Príklady: *Ne mňe, ktery* sem *to pysal, než sobe usskodiss* PN 27 — *Hleď, čo* bylo *y čo bude* PN 25.

V Bernolákovej kodifikácii spisovnej slovenčiny je tiež *sem* popri *som*, ale je už min. čas od základu *bol-*. Pri slovese *mať* sú už slovenské znenia *mať, mal.*

Vplyv češtiny sa prejavuje u Gavloviča i v používaní slovesných tvarov ako *nechteg* Wš 50, 55, PN 25, *chteg* Wš 40, *žig* Wš 49, *ňepig* PN 41, a príčastí a prechodníkov, ako *zle čynicych* Wš 40, *magic* PN 53. Príčastia a prechodníky tohto typu sú aj v Bernolákovej Gramatike (popri slovenských zneniach *piguc* G 98).

Vo výbere spojok a častíc sa takisto odzrkadľuje starší úzus známy aj z kultúrnej západoslovenčiny z administratívno-právnych písomností a náboženskej literatúry. Veľmi frekventované sú staršie spojky *jestli, nebo, kdyby, ačkoliv, když.* Príklady:

Ačkoliw wyss kumsst ňegaky, uč se bez prestaňi. PN 41
Kdyby na mnohem mluweňi mudrost zaležyla,
Lastowyca by w mudrosti lidi prewissyla. PN 57
Gestli nečo zlostňe čyňiss proti newinnému
Proti sebe Boha wolass k zničemňeňi twému
Nebo sám Buch žada trestať gakekoli kriwdy. Wš 85
Když buďess met priležitost k práce wikonáňi
Nechteg gu techto zaňedbať skrze odkladáňi. Wš 90

V slovnej zásobe H. Gavloviča je zjavné úsilie výstižne sa vyjadriť, vybrať vhodný výraz. Na pozadí Gavlovičovej slovenskej slovnej zásoby výrazne sa vynímajú niektoré lexikálne prvky západoslovenské (napr. *naspátek, včuľ*), no popri nich i niektoré zjavné lexikálne prvky stredoslovenské (napr. *ledajaký, netopier, vrecko*). Príklady:

Powáss, abys' z hanbu ňessel prazny *naspátek zas.* Wš 95 — Za ňic *wčul* obet krwawa pred Bohem ňeplatí. Wš 86 — Po dobrych dňoch nasledugu zas dňi *ledagake.* PN 81 — Zaludek ge w človekovi gak negake *wrecko.* PN 63 — Chce byť ptakom, ale sucym medzy *netopgery.* Wš 94

Oproti takýmto domácim slovenským prvkom kontrastne sa vynímajú lexikálne bohemizmy, ako *bydleť, čtenar, ňiňi, pospichať, styděť sa* a iné. Príklady:

Neb lahodnost običagňe *bidli* w podwodnosti. Wš 53 — Gestli žadass, ctny *čtenaru*, teto wersse znaťi, mužess s ňich ku dobrym mrawom naučeňi braťi. PN 27 — Gak se ťi tak, gako pred tym powuli ňečyňi, bud spokogen s tym, čo časy prynassagu *ňiňi*. PN 29 — Člowek ku smrťi *pospicha* hňeď od narodzeňi. Wš 49 — Mnohy z maleg wecy bližnich sstraffat *se nestyďi*. PN 65

Na pozadí súčasnej slovnej zásoby upútavajú pozornosť i dnes už zastarané slová a staršie podoby slov, ako *dokuď, na kratce; krokodilus, fortuna* (= šťastie), *komendovať sa; šíf*, resp. zriedkavé a či len Gavlovičom utvorené slová alebo významy slov, ako *plavec* (vo význame „človek plaviaci sa loďou po mori, plavčík"), *vabec* (kto niekoho vábi, privoláva, láka), *podchlebník* (= pochlebovač), *varovčík* (kto niečo uschováva, opatruje), *zvíťaz* (= víťaz), *mrháč* (= márnotratný človek), *skúpák, rečná žena* (= radorečná, mnohovravná) a iné.

Z naznačeného jazykového rozboru vychodí, že jazyk H. Gavloviča zreteľne nadväzuje na tie jazykové prvky, ktoré boli charakteristické i pre staršie obdobia kultúrnej západoslovenčiny (napr. v hláskosloví znenia bez dvojhlások, znenia so západoslovenskými jerovými a vkladnými hláskami, so *šč*, s *lu* miesto *l* sonans, i znenia s hláskoslovnými zmenami charakteristickými i pre češtinu — *ie* > *í*, *ó* > *ú*, *'a* > *e;* v morfológii zase sú to koncovky v inštr. sg. mask. a neutier na *-em*, typ *dúffaňí*, kontrahované tvary zámen popri nekontrahovaných, krátke tvary príd. mien, inf. na *-ťi* — popri infinitívoch na *-ť* a *-t*, slovesné tvary *meť, mel, byl* a iné, v slovnej zásobe zasa okrem základného domáceho slovného bohatstva tradujú sa aj isté prvky prevzaté do kultúrneho jazyka z češtiny, napr. *když, kdyby, neb, aneb, -koliw* a iné). Jazyk H. Gavloviča predstavuje pomerne ustálený typ vyspelej kultúrnej západoslovenčiny. Mnohé zo spomenutých charakteristických znakov kultúrnej západoslovenčiny, ktoré sú typické i pre H. Gavloviča, stali sa príznačné aj pre neskoršiu Bernolákovu spisovnú slovenčinu, ibaže Bernolákova kodifikácia nastoľuje v širšom rozsahu i otázku možných dvojtvarov, prípadne i trojtvarov (napr. *bgeľica, beľica, biľica; člun, čln; Boh, Bóh, Búh; stawaňí, stawaňa*).[6] Na druhej strane sa však Bernolák vo viacerých veciach odklonil od staršieho úzu v kultúrnej slovenčine a zaviedol znenia pre slovenčinu výstižnejšie, charakteristickejšie (napr. takmer úplne vylúčil zo slovenčiny znenia s prehláskami *'a* > *e*, *'u* > *i;* miesto starších tvarov *byl, mel, meli, míti* má už len slovenské *bol, mal, mať*).[7] Niektoré tradičné české jazykové prvky, ktoré sa často použí-

[6] Porov. tamže, 100, 104, 128.

[7] U Bernoláka sú zriedkavé znenia so zmenou *'a* > *e*, ako *ľekať sa, ohľed, hľe, egľe, sudce, primluwce* a so zmenou *'u* > *i*, ako *ľitovať, milugic* a iné. (Pozri tamže, 179, 332.)

vali i v starších kultúrnych jazykových prejavoch, sa však uvádzajú i v Bernolákových prácach (napr. *aneb, nebo, niňí, ruzno*).[8]

M. Rešetka pri vydávaní Gavlovičovej Valašskej školy upravil rukopis tak, že z neho vylúčil najmä tie jazykové prvky, ktorými sa zhodovala kultúrna západoslovenčina s češtinou. Boli to úpravy v hláskosloví i v morfológii. Rešetka opravoval znenia, v ktorých bola zmena *'a* > *e*, *'u* > *i*, napr. *predce/-a* Wš 48, *običegňe/običagňe* Wš 50, *bez konca/bez konce* Wš 59. Z iných drobných hláskoslovných úprav spomeňme ešte opravu *krem* na *krom* Wš 52, *mosiss* na *musiss* Wš 53, *gista, guss* ap. dôsledne na znenia bez *j-* (napr. Wš 50), *kelko* na *kolko* 62, *potem* na *potom* 61, *duchodek* na *dochodek* 62. České imperatívy, ako *žig pobožňe* Wš 49, *Mislig sobe, že* ... Wš 60, upravoval na *ži, misli*. Zámeno *takový* (Wš 50) nahrádzal znením *taký*. České spojky, ako *protož, kdyby* nahradil slovenskými *preto, keď by* (Wš 68, 63). Spojku *ponewáč* však ponechal (Wš 53). Preto pre poznanie jazyka H. Gavloviča je potrebné siahnuť priamo za rukopismi Gavlovičových diel, lebo v nich sa zachoval pôvodný obraz Gavlovičovej básnickej reči, ktorá je svedectvom autorovho individuálneho básnického stvárnenia kultúrnej slovenčiny.

[8] Porov. tamže, 334.

DISKUSIE

Marta Marsinová

LITERÁRČINA, ČI LITERÁTŠTINA?

Slovník slovenského jazyka[1] v I. zväzku na str. 52 uvádza heslo *literárčina* ako slangový ekvivalent združeného pomenovania *literárna činnosť*. Heslo je bez dokladu, ale má oporu v slovese *literárčiť*. To je charakterizované ako hovorové pejoratívum s výkladom „pracovať literárne, byť literárne činný". V hesle je doklad z Gabaja: *Do polnoci sme potom klebetili. Ani slovo o* literárčení.

V Doplnkoch k slovníku, teda v VI. zväzku SSJ pribudlo na str. 50 heslo *literátština* ako pejoratívne zafarbené slovo z literárneho slangu. Vysvetľuje sa ako „remeselná literárna činnosť" a je bez dokladu. V slovníkovom materiáli JÚĽŠ SAV máme však doložený ešte tretí variant slangového pomenovania literárnej činnosti, a to v podobe *literárština:* Literárština, *a nie životné poznatky a ich stvárnenie, zanechalo tu svoje stopy* (Slovenské pohľady 1954). Vyskytuje sa napokon i štvrtý variant *literáčtina: Nezaťažená* literáčtinou *našla hneď cestu k veľkému príkladu Jilemnického Kroniky* (Kultúrny život 1955).

Z tohto stavu veci vzniká otázka, či sú uvedené štyri varianty v slovenčine opodstatnené, a ak nie, ktorá podoba je najadekvátnejšia z hľadiska spisovnej slovenčiny.

Keď použijeme metódu sémantickej i derivačnej analógie, prichodí nám tieto varianty porovnávať s odvodenými slovami, ako sú napr. pejoratíva *intelektuálčina, klerikálčina* v základných významoch, *blchárčina, farárčina* a *fiškálčina* v prenesených významoch. Aj tieto deriváty sú názvami pre rozličné druhy činností, prípadne názvami ideových alebo povahových postojov podľa pomenovania reprezentanta danej činnosti alebo názoru, ideológie, postoja *(intelektuál, klerikál, farár, fiškál, blchár).* Tvorenie slov typu *intelektuálčina* je celkom pravidelné podľa produktívneho hovorového typu *murárčina,* kde ide o názov pre konkrétnu činnosť, zamestnanie.

Prečo však nie sú problémy s tvorením slov *intelektuálčina* a ďalších, ale len s tvorením od základu *literát*? Vysvetlenie možno hľadať azda

[1] *Slovník slovenského jazyka I–VI,* Bratislava 1959–1968 (ďalej SSJ).

v zakončení odvodzovacieho základu. Výrazy typu *murárčina* sú doložené pri slovách zakončených sonórou: *murár-čina, chuligán-čina, intelektuál-čina, zlodej-čina.* Slovo *literát* je v danej skupine odvodzovacích slov osihotené svojím zakončením na neznelú spoluhlásku *t.* Silou analógie k typu *murárčina* mohol sa preto vypožičať príbuzný odvodzovací základ, a to z adjektíva *literár-ny*, ktoré vecne súvisí so substantívom *literárčina.* Na podobu *literárčina* máme tri doklady:

Dobre ovláda remeslo, ale práve preto by sa mal vyhýbať *literárčine*, ktorá sa uňho javí nielen vo výbere tém, ale najmä v tom, že má niekedy sklon oddeľovať slovo od jeho významu. (Mihálik) — Vo svojej remeselnej *literárčine* zašli tak ďaleko, že sa kochali len v slovných a kompozičných experimentoch. (SP 1951) — [Umenie] sa v Čechách koncom rokov deväťdesiatych zaplieta čoraz viac do húštin formalizmu, planého estétstva a *literárčiny.* (KŽ 1954)

Podoba *literárčina* je dobre podopretá aj hojným výskytom slovesnej podoby *literárčiť*, kde sa uplatnila rovnaká analógia pri odvodzovacom základe. Používajú ju Tajovský, Gabaj,Ináč z beletristov, z literátov a estetikov Mráz i Matuška, je viac-menej udomácnená v Kultúrnom živote. Aspoň nejaké doklady:

Janko Jesenský prepína, zveličuje, *literárči.* (Matuška) — Horov nepodľahol *literárčeniu.* (KŽ 1952) — Veľké veci tu klesajú na úroveň remeselného *literárčenia.* (Mráz) — Bolo by osudnou chybou, keby niekto v dnešných prelomových časoch chcel výlučne *literárčiť* a estetizovať. (SP 1941)[2]

Varianty *literátština* a *literárština* s rozdielnym odvodzovacím základom, ale s rovnakým derivačným formantom nemajú oporu ani v slovese „literátštiť/literárštiť“,[3] ani v analogickom odvodzovaní príponou *-ština.*[4] Preto pri variante *literátština* môže ísť len o mechanicky prevzatý bohemizmus, čo je pri slangových termínoch z literárnej estetiky u nás jav dosť častý; pri variante *literárština* ide zas o modifikáciu základu (ako v slove *literárčina*), ale pred nedomácim formantom, mechanicky prevzatým.

V súčasnej češtine je formant *-ština* bežný pri nových slovách nedomáceho pôvodu, ako napr. *partyzán — partyzánština, intelektuál — inte-*

[2] V KŽ (1965, č. 34) máme nielen doklad na záporné sloveso *neliterárčiť*, ale aj na kompozitum *antiliterárčiť*, čo je dôkazom, že ide o sloveso skutočne živé: *Rozpaky z dnešnej situácie v mladej próze vidíme najmä tam, kde* sa antiliterárči. *Áno*, antiliterárči, *nie* neliterárči, *lebo naša mladá próza ako celok nemá koncepciu niečo nové vyrábať, iba ináč vytvárať* (Nadubinský).

[3] V slovníkovom materiáli JÚĽŠ SAV je z KŽ (1957, č. 21) jediný doklad na slovesné podst. meno *literátštenie: Tu už nie sme napriek všetkému* literátšteniu *ani len na okraji literatúry* (Földvári).

[4] Slovenčina pozná príponu *-ština* len v názvoch jazykov, aj to iba v tých prípadoch, kde je odvodzovací základ alebo priamo zakončený na sykavku (*ruský — ruština, francúzsky — francúzština*), alebo tam sykavka vzniká alternáciou (*Čech, český — čeština*), a v slove *panština.*

lektuálština, na rozdiel od typu *zednařina*, preto je aj podoba *literátština*[5] v češtine opodstatnená.

Dokladov na podobu *literátština* od päťdesiatych rokov máme nie málo. Sú od Matušku, Mináča, Poliaka, Števčeka, Tomiša, Špitzera. Uvedieme si aspoň daktoré:

Dúfam však, že bude schopná rozlíšiť *literátštinu* od úprimnej výpovede, akou by román chcel byť. (Števček) — Tento typ poézie postupne zatláčali do zóny remeselnej *literátštiny*. (Števček) — V ovzduší nasýtenom *literátštinou* sa považuje takmer za hrdinský čin, ak niekto slušne napodobuje. (Mináč) — V románe ich vystupuje hodne, ale ani jeden z nich nerazí *literátštinou*. (KŽ 1960)

Napriek početným dokladom nevidíme dôvod udomácňovať túto podobu v slovenčine, lebo aj slangové slová sa v každom jazyku správajú podľa zákonitostí príslušného jazyka. Podobu *literátština* netreba pripúšťať už aj preto, že u autorov, ako je A. Matuška alebo V. Mináč, nachádzame kolísanie medzi oboma variantmi *(literárčiť*, ale *literátština)*. To je prejav neistoty, lebo sa vec ešte jazykovedne dostatočne neskúmala.

Na našom stanovisku nemôže nič meniť ani skutočnosť, že SSJ pri hesle *literárčina* píše o literárnej činnosti a má charakteristiku *lit. slang.*,[6] kým pri hesle *literátština* o remeselnej literárnej činnosti a má charakteristiku *lit. slang. pejor.*[7] V jednom i druhom prípade ide o dve veci: Po prvé ide o vyjadrenie citového postoja k literárnej činnosti, teda vo výklade sa žiada: 1. familiárne alebo pejoratívne, znevažujúco o literárnej činnosti. To je subjektívny postoj hovoriaceho; 2. ide o slangové pomenovanie literárnej činnosti objektívne nevyhovujúcej z hľadiska platnej estetickej alebo ideologickej normy.

Hoci zo štyroch uvedených variantov norme najlepšie vyhovuje derivát *literárčina* i s príslušným paralelným slovesom *literárčiť*, predsa, ak uvážime okolnosť, že názvy pre hovorové alebo slangové pomenovanie ľudských činností sa odvodzujú od názvu osoby, nemožno sa v súčasnom jazyku uspokojiť ani s útvarom *literárčina*. Treba vyjsť od základu *literát*, hoci nie je zakončený na sonóru, a derivovať: *literát-čina, literát-čiť*. Netreba sa nám obávať, že pripájanie formantu *-čina* k inému ako sonórou zakončenému základu, je v slovenčine nezvyčajné. Pri odvodzovaní názvov

[5] Pozri v *Slovníku spisovného jazyka českého I* (A—M), Praha 1960, 1123, alebo v *Příručnom slovníku jazyka českého II* (K—M), Praha 1937—1938, 609. Aj vo V á š o v o m — T r á v n í č k o v o m *Slovníku jazyka českého* (Praha 1952) je na str. 852 derivát *literátština* hodnotený ako hovorové slovo. V češtine nie sú varianty ako v slovenčine.

[6] Porov. *SSJ I*, 52.

[7] Porov. *SSJ VI*, 50.

jazykov tým istým formantom *-čina* sú celkom bežné podoby *egypt-čina, chorvát-čina, hotentot-čina*, ale i ďalšie, kde sa základ končí na *-d*, ktoré sa pred formantom *-čina* asimiluje na *-t: švéd-čina, holand-čina, island-čina* a pod.

Je preto na základe kritéria systémovosti v spisovnom jazyku podľa typu *murárčina* správna a opodstatnená len podoba *literátčina*.

Július Rybák

OPOZÍCIA UKAZOVACÍCH ZÁMEN *TU — TAM*

0.1. V práci venovanej špeciálne vyjadreniu vzťahu „bližší" — „vzdialenejší" v systéme slovenských ukazovacích zámen[1] sme konštatovali, že charakterizovať vzájomný vzťah oboch paradigiem zámen (s morfémou *-to* a bez nej + dvojice *tu — tam* a *sem — ta*) vzťahom „bližší" — „vzdialenejší" (v zásade iste správnym) nestačí. Táto formulácia totiž často nevysvetľuje použitie toho alebo onoho zámena v texte a neodôvodňuje možnosť alebo nemožnosť ich vzájomnej zámeny.

0.2. Predtým, ako bude možné presne definovať systémový vzťah oboch spomínaných paradigiem ukazovacích zámen, ukazuje sa potrebným preskúmať najprv fungovanie jednotlivých dvojíc, prípadne niektorých skupín dvojíc. Prítomný článok, ktorý venujeme opozícii zámen *tu — tam*, chce byť práve jednou z takýchto čiastkových a prípravných štúdií.

1.1. Zámená *tu — tam* (i *sem — ta*) na rozdiel od celej triedy ukazovacích zámen typu *tento — ten, takýto — taký* ap. netvoria vzájomný protiklad (na základe príznaku „bližší" — „vzdialenejší") tvarmi s morfémou *-to* a bez nej, ale dvoma rôznymi základmi, rôznymi zámenami. (Tvary **semto, *tato* slovenčina netvorí a tvary *tuto, tamto* majú inú funkciu ako rad slov typu *tento, takýto* a pod.[2])

1.2. Dvojica ukazovacích zámen *tu — tam* sa bežne považuje za protikladnú, vyjadrujúcu opačné, kontrárne, navzájom sa vylučujúce pojmy. *Tu* „označuje miesto v blízkosti... Je protikladom zámena tam" (MSJ,[3]

[1] J. Rybák *K systému ukazovacích zámen v slovenčine*, SR 34, 1968, 358—362.
[2] Porov. k tomu príslušné partie v citovanej práci, a tiež naše články *Zámená tu — tuto, tam — tamto*, SR 33, 1968, 42—47; *O spojeniach typu tuto Katra*, SR 33, 1968, 230—234.
[3] MSJ = *Morfológia slovenského jazyka*, Bratislava 1968 (autorom kapitoly *Zámená* je J. Oravec). SSJ = *Slovník slovenského jazyka*.

265), „ukazuje na miesto v bezprostrednej blízkosti; na tomto mieste (op. tam)“ (SSJ). Zámeno *tam* „označuje vzdialené miesto. Je protikladom k zámenu tu“ (MSJ, 264), „ukazuje al. odkazuje na vzdialené miesto (op. tu) al. na miesto, o ktorom už bola reč“ (SSJ).

1.3. Otázka je, ako chápať slová „protiklad“, „protikladný“ vo vyššie uvedených definíciách, ako formulovať vzájomný vzťah členov týchto opozičných dvojíc. Teória binárnych opozícií nám tu ponúka dve riešenia: 1. Dvojica slov *tu — tam* predstavuje ekvipolentnú opozíciu, t. j. opozíciu, v ktorej každý člen vyjadruje pozitívne „doplňujúci dištinktívny príznak“ (v danom prípade príznak „blízky“ — „vzdialený“). 2. Členy tejto opozície sú v privatívnom vzťahu (privatívna opozícia), čo znamená, že jeden člen opozície vyjadruje určitý dištinktívny príznak a druhý ho nevyjadruje (v danom prípade „blízky“ — „nič o blízkom“, príp. „ne-blízky“, alebo „vzdialený“ — „nič o vzdialenom“, príp. „ne-vzdialený“). Z formulácií, uvedených v (1.2), by bolo možné vyvodiť, že sa opozícia slov *tu — tam* chápe ako ekvipolentná. Pre distribúciu týchto slov v texte by to znamenalo, že by uvedené slová neboli v žiadnej pozícii bez zmeny významu zameniteľné.

1.4. Ak chceme nájsť odpoveď na otázku o charaktere spomínanej opozície, musíme podrobiť výskumu distribúciu zámen *tu — tam* v texte[6] a zároveň experimentálne preverovať možnosť alebo nemožnosť zámeny týchto slov v texte (bez zmeny významu), príp. skúmať, aké významové posuny nastávajú vzájomnou zámenou týchto slov, skúmať, za akých kontextuálnych podmienok je možné použitie jedného i druhého zámena a pod. Toto má byť jadrom tejto našej práce.

2.1. Slová *tu — tam* sa používajú jednak v ukazovacom a jednak v odkazovacom význame (porov. SSJ i MSJ), pričom sa ukazovací význam považuje za hlavný. Zastávame názor, že rozlíšenie týchto dvoch významov nie je záležitosťou úrovne štruktúry, ale úrovne individuálnej reči,[7] predstavuje dve realizácie (niekedy dosť ťažko diferencovateľné) jedného štruktúrneho, invariantného významu. V práci budeme preto rozlišovať odkazovanie a ukazovanie len potiaľ, pokiaľ sa budeme pohybovať na

---

[4] O. S. Achmanovová, *Slovar' lingvističeskich terminov*, Moskva 1966, 371. Porov. i J. Vachek, *Lingvističeskij slovar' Pražskoj školy*, Moskva 1964, 149.

[5] O. S. Achmanovová, tamže, 370. Pojmu privatívna opozícia sme venovali podrobnejšiu štúdiu *K podobám privatívnej opozície*, Jazykovedný zborník Filozofickej fakulty UPJŠ v Prešove, Bratislava 1968, 5—18.

[6] Za takýto text nám budú slúžiť knihy: P. Karvaš, Nedokončená pre detský hlas, Slovenský spisovateľ 1968 (K_1); Polnočná omša, Slovenský spisovateľ 1960 (K_2). A. Bednár, Hodiny a minúty, Slovenský spisovateľ 1956 (B), Ľ. Ondrejov, Šibeničné pole, Slovenský spisovateľ 1958 (O).

[7] Porov. J. S. Stepanov, *Osnovy jazykoznanija*, Moskva 1966, 4 n.

úrovni individuálnej reči, textu. Na úrovni štruktúry (langue) hovoríme iba o invariantnom (systémovom, štruktúrnom) význame zámen *tu, tam.*

2.2. Namiesto rozlíšenia dvoch funkcií ukazovacích zámen (ukazovanie a odkazovanie) by bolo možné hovoriť o funkcii jedinej, ktorá obe spomínané v sebe zahrňuje: o funkcii stotožnenia. O tom už výstižne písal A. M. Peškovskij: „Korene slov *tot, etot, etakij, takoj, tak, tam, tut* označujú, že hovoriaci s t o t o ž ň u j e to, na čo teraz myslí, s tým, na čo myslel skôr alebo na čo hodlá myslieť neskoršie (pričom rozdiel medzi *tot* a *etot, tam* a *tut* je zas len rozdiel v sebaorientácii hovoriaceho vo vzťahu k výpovedi, pretože *etot* a *tut* označujú to, čo je hovoriacemu najbližšie a *toto* a *tam* — vzdialenejšie".[8]

3.1. Slovo *tam* sa v našom materiáli najčastejšie používa vo význame odkazovania, napr.:

Išli sme cez Dlžiny. Rástli *tam* prevysoké poľné čerešne. (O) — A aby ma nikto nezadržal, šmykol som do záhrady. *Tam* som sa prikrčil za kríčkami pôlok. (O) — Angela: Vraj kdesi pod Grúne... Valentín: A čo *tam* s nimi... čo s nimi idú robiť? (K_2)

Zámenom *tam* sa vo vetách tohto typu poukazuje na to, že miesto práve realizovanej výpovede je totožné s miestom predchádzajúceho kontextu. Preto je zásadne možné (ak neberieme do ohľadu štylistické zábrany) nahradiť slovo *tam* v uvedených vetách zopakovaním názvu miesta, obsiahnutého v predchádzajúcom kontexte, napr.:

Vytratil som sa z domu a odišiel k rieke. *Tam* [pri rieke] som si sadol na breh do hustého krovia. (O) — Sedliak ho [strašiaka] postavil na pozemku akiste len v podvečer toho dňa, lebo predtým *tam* [na pozemku] nebol. (O) — Paľo: Veď Schlosserovci boli ešte pred týždňom v sedrii. Boli *tam* [v sedrii], Angela? (K_2).

3.2. Pre nás má zásadný význam zistenie, že v týchto vetách je zámeno *tam* všade zameniteľné za zámeno *tu* bez zmeny významu, napr.:

Ale potom si to rozmyslel: radšej vraj zájde s nimi domov, *tam* [tu] si ich rozvešia. (O) — Cisárski pandúri ich odviedli za mesto, na holú strminu hory, a *tam* [tu] ich obesili. (O) — Popri tom hneď pred domom pestovala krásne muškáty. *Tam* [tu] ju bol znova zazrel Anatol Barabáš. (O) — (Porovnaj i možnosť tejto zámeny vo všetkých príkladoch uvedených v 3.1.)

3.3. Z povedaného vyššie zároveň vyplýva, že v texte nájdeme prípady použitia zámena *tu* vo funkcii odkazu na predchádzajúci kontext, ktoré je bez zmeny významu zameniteľné za *tam*, napr.:

[8] A. M. P e š k o v s k i j, *Russkij sintaksis v naučnom osveščenii*, Moskva 1956, 155.

Zavolal som na ženu [do pracovne], ktorá napodiv hneď prišla, a spomínaný pohľad naskytol sa následkom toho aj jej zrakom. Chvíľu sme *tu* [tam] stáli a registrovali mlčky vzhľad pracovne. (K_1) — Tak sa stalo, že sme si desať minút pred otvorením sadli vo vysvietenej slávnostnej sieni. Bolo *tu* [tam] teplúško. Bola *tu* [tam] záplava svetla. Bolo *tu* [tam] veľa zaujímavých tvárí. (K_1) — Najsamprv som sa tváril, že som ako vždy prišiel kradnúť noviny, potom že súrne dakoho hľadám, kto *tu* [tam] z rozličných príčin nemôže byť. (K_1) — A slávik, ktorý sa uchýlil k potoku Čurkotke a odhodlal sa rozmnožiť *tu* [tam] svoj páperkový život, istotne bol Barabášovi podobný márnotratník. (O)

V skúmaných textoch musíme konštatovať vysokú prevahu výskytu zámena *tam* v uvedenej funkcii odkazovania. Zámeno *tu* sa používa v tejto funkcii len ojedinele. To ale neznamená, že na úrovni štruktúry nemôžeme považovať použitie zámen *tu* a *tam* vo funkcii odkazovania za štruktúrne totožné. (Otázky, ako je možné zámená *tu* a *tam* v odkazovacej funkcii využiť štylisticky, napr. pre vyvolanie ilúzie o účasti čitateľa na deji, sa v tejto práci nedotýkame.)

3.4. Pre text s ľubovoľným striedaním zámen *tam, tu,* ktorý sme demonštrovali (v 3.1, 3.2), je typické to, že kontext sám (bez ohľadu na použitie zámena *tu* alebo *tam*) jednoznačne naznačuje, že miesto prítomnej a predchádzajúcej výpovede je totožné. Môžeme ho teda považovať za neutralizačné postavenie zámen *tu, tam.* Tou mierou, ako klesá spomínaná jednoznačnosť kontextu a narastá možnosť zámeny dvoch predmetov (miest) prehovoru, tou mierou klesá i možnosť zámeny slov *tu, tam* bez zmeny významu. Dostávajú sa tak do silnej pozície, v ktorej vystupujú ich dištinktívne príznaky: *tu* = hovoriacemu bližší, *tam* = vzdialenejší. Napr.: *Svoj batoh som našiel v chate na Čertovici, na ňom bol list s podpismi dievčat z Moravy. Sľubovali, že ma prídu v lete pozrieť na horný salaš. Škoda, že* tam [tu] *nebudem.* (O) (Kontext, ktorý predchádza výpoveď *Škoda, že tam nebudem,* obsahuje dve miesta: chata na Čertovici, kde sa nachádza autor, a horný salaš, vzdialený od chaty, o ktorom s dievčatami rozprával. Kontextuálne nie je vylúčené, že sa spomínaná výpoveď môže vzťahovať i na jedno i na druhé miesto. Diferencovaným použitím zámen *tu, tam* sa kontext stáva jednoznačným.) Porovnajme ešte iné podobné príklady:

Anatol Barabáš bol už vtedy v dedine a takto sa prihováral svojmu psiskovi: „Talpaško, nezaveďže ma do cudzieho dvora, ako sa nám to nedávno stalo, keď si *tam* [*tu], hladoš naničhodný, kosti hľadal na cudzom smetisku a pobili sme sa s cudzími psiskami. (O) (Použitie *tu* by navádzalo význam „na mieste, kde sa Barabáš nachádza".) — „A kdeže idú?" „Na hornú chatu," vravím, — ale na dolnej sa na chvíľu zastavím. „A po čo idú na hornú"? „*Tam* [*tu] žije jeden nočný vták," vravím, „chcem niečo napísať o nočných vtákoch . . ." (O) (Použitie zámena *tu* by sa mohlo interpretovať ako „na mieste, kde sa nachádza autor".)

4.1. Pri odkazovaní pomocou súvzťažných dvojíc so zámenom *kde* sú možné dva typy spojenia: *kde . . ., tam* a *tam . . ., kde*. Pri prvom type sa používa len zámeno *tam* (spojenie „kde . . ., tu" je vylúčené), napr.:

Kde nebolo doma chlapov, ktorí by boli z nich povynášali postele, stoly, skrine a sväté obrazy, *tam* [*tu] ich vynášali sami. (B) — Angela: Nuž ale kde nieto, [tam, *tu] ani smrť neberie. (K_2)

4.2. V druhom type dvojice *(tam, kde)* sa tiež spravidla používa zámeno *tam*, nezameniteľné za *tu*, napr.:

Zadívala sa mu vtedy na ostrú, hladko vyholenú tvár, modravočiernu *tam* [*tu], kde sa oholil . . . (B)

Na rozdiel od predchádzajúceho prípadu je spravidla možné pri náležitej zmene významu použiť v týchto vetách i zámeno *tu* — vtedy, keď je miesto výpovede totožné s miestom hovoriaceho, napr.:

Jeho jahnence boli konečne *tam* [tu], kde ich práve chcel mať. (O) — Aby zvíťazila v tejto vojne, kým nebude mať nové zbrane k dispozícii, mein Herr, nepriateľov si musí hľadať, hľadať, a to aj *tam* [tu], kde nie sú. (B) — Vilma: Ďurko zostane *tam* [tu], kde je. Kým mu dačo nenájdeme — — Marián: Do frasa — Brecher ho *tam* [tu] nájde! (K_2) — Paľo: A ja . . . ja budem *tam* [tu], kde podľa zásluhy patrím, a ty prídeš a budeš prosikať! (K_2)

Keď sa odkazovanie pomocou výrazu *tam*, kde vzťahuje na viaceré miesta, je použitie zámena tu vylúčené; miesto totožné s hovoriacim môže totiž byť len jedno.

Napr.: Hľadel na zlaté litery CODEX IURIS CANONICI, ktoré sa leskli *tam* [*tu], kde neboli zatečené krvou. (B) — Všade *tam* [*tu], kde sme boli, nás pohostili (úzus).

Vety so súvzťažnou dvojicou *tam, kde* predstavujú teda tiež silnú pozíciu, v ktorej sa zámená *tam, tu* používajú v zásislosti od svojich dištinktívnych príznakov. Pri výpočte súvzťažných dvojíc treba všade uvádzať i spojenie *tu, kde*, nielen *tam, kde* (ako to nájdeme v MSJ, 273).

5. Pri ukazovaní sa hovoriaci diferencovaným použitím zámen *tu, tam* snaží dosiahnuť, aby počúvajúci stotožnil miesto jeho výpovede práve s daným, nie s iným miestom. Pri ukazovaní je situácia najčastejšie nejednoznačná, až hovoriaci rozhoduje o určení príslušného miesta, preto tu na rozdiel od odkazovania nachádzame najčastejšie diferencované použitie oboch zámen.

Napr.: Chceš ma dostať do žalára pre falošné písmo? *Tam* [*tu* len so zmenou významu] ti leží v záhrade tvoja testiná, živá a zdravá! (O) — Človek, keď nemá priateľa, stojí si neisto. Ale keď vieš, že *tam* [*tu] voľakde, — ukázal rukou do sveta, — žije dobrý chlap, ktorý ťa má rád a často na teba myslí,

hneď si zdravší a mocnejší. (O) — Horár mi dal Lišiakovu kožu do daru. *Tu* [*tam* so zmenou významu] mi visí medzi dverami, krásna a ohromná... (O)

Porovnajme ešte diferencované použitie zámen *tam, tu* pri telefonovaní:

Keď vykrútil piate číslo, hlas na druhom konci linky povedal: — No dobre, a čo s tým? — Tam ujo Janko? — opýtal sa prekvapene. — Nie, tu advokátska poradňa číslo štyri, — odpovedali mu. — A tam? (K_1)

6.1. Skúmanie distribúcie ukazovacích zámen *tu, tam* nás privádza k záveru, že túto opozíciu nemožno pokladať za ekvipolentnú. Za istých kontextuálnych podmienok (slabá, neutralizačná pozícia, porov. 3.2, 3.3) je totiž ich vzájomná zámena možná a za istých podmienok (silná, príznaková pozícia, porov. 3.4, 4.2, 5) sa tieto zámená významove diferencujú. Takéto fungovanie členov binárnej opozície svedčí o jej privatívnom charaktere. V danom prípade, pretože ide o určenie invariantného významu veľmi všeobecných slov, je určenie príznakového a nepríznakového člena i vydelenie samotného dištinktívneho príznaku veľmi ťažké. Predkladáme na posúdenie nasledujúce riešenie.

6.2. Ukazovacie zámená *tu — tam,* ako sme uviedli, sú navzájom vo vzťahu privatívnej opozície. Príznakovým členom opozície je *tam.* Dištinktívny príznak, ktorý toto slovo vždy bez ohľadu na kontext vyjadruje, možno sformulovať negatívne: „negácia miesta stotožneného s miestom hovoriaceho vyjadrená" (= A). *Tu* ako nepríznakový člen na úrovni štruktúry „nič nehovorí o tomto príznaku". Na úrovni parole nadobúda *tu* alebo význam non A (spravidla, keď kontext nesignalizuje význam A), t. j. „miesto, stotožnené s hovoriacim", alebo vyjadruje to isté čo *tam* (ak je tento význam signalizovaný kontextom) a vtedy môže byť namiesto *tam* použité.

Formulácia, ktorú sme použili pri vymedzení dištinktívneho príznaku (miesto, stotožnené s miestom hovoriaceho), predstavuje relatívny pojem. Hovoriaci za *tu* (vo význame non A, teda za „miesto stotožnené so sebou") môže považovať miestnosť, v ktorej sa nachádza, mesto, štát, túto planétu a pod.

6.3. Pri určení príznakovosti a nepríznakovosti oboch členov opozície sme vychádzali z faktu, že príznakovosť sa neurčuje podľa toho, čo daná forma môže vyjadrovať, ale z toho, čo nemôže nevyjadrovať (to je práve invariantný význam oboch členov).

6.4. Zámeno *tam* sa teda používa všade tam, kde nejde o miesto, stotožnené s pozíciou hovoriaceho v momente prehovoru (nie s jeho — napr. ako hrdinu vyprávania — pozíciou v kontexte, o ktorom sa vypráva). Preto je možná napr. takáto „hra" uvedených zámen:

[Hovorí mi kamarát:] Včera bol Jano na ministerstve školstva. Stretol sa *tam/tu* so zástupcom ministra. — Včera bol Jano *u nás* na min. školstva. Stretol sa *tam/tu* so zástupcom ministra. — Včera bol Jano *tu* u nás na ministerstve školstva. Stretol sa *tu* [*tam] so zástupcom ministra. (Druhá veta sa líši od tretej tým, že v tretej je miesto, obsiahnuté vo výpovedi, totožné s miestom hovoriaceho.)

7. Platnosť vymedzenej opozície možno rôznym spôsobom preverovať experimentálne. Skúsime jeden z možných experimentov. Ak je pravda, že *tam* vždy neguje miesto, stotožnené s miestom hovoriaceho, tak by vo všetkých vetách takého typu, aké sme uviedli v 3.1, 3.2, 3.3, malo byť použitie zámena *tam* po náležitej zmene kontextu nemožné (ak pozíciu hovoriaceho stotožníme s miestom výpovede). Porovnajme:

„Vodu nosíme z Mlynskej doliny," vraví [Cigán pri búde, vzdialenej hodne od doliny], „lebo *tam* je najlepšia (O); ale: vodu nosíme *odtiaľto*, z Mlynskej doliny, lebo *tu* [*tam] je najlepšia. — Šťastlivo sme sa dostali do našej koliby na Úplaze. Boli sme *tam* [tu] prví. (O); ale: ... šťastlivo sme sa dostali do našej koliby. „No, sme *tu* [*tam] prví," povedal krstný otec.

8.1. V procese vyčleňovania privatívnej opozície zámen *tam — tu* sa nám znova potvrdilo mnohé, čo už bolo v literatúre o privatívnej opozícii a o „správaní sa" jej členov napísané. I v tejto opozícii „nepríznaková forma *(tu)* funguje v jazykovom myslení ako reprezentant korelačného páru" (Jakobson) a pociťuje sa oproti príznakovému *tam* ako primárna. (Subjektívne to môžeme potvrdiť tým, že sme dlhý čas prácu koncipovali práve na základe príznakovosti *tu*.) MSJ napr. pri *tu* neuvádza odkazovacie použitie (neprávom, porov. 3.3, 4.2), pri *tam* sa uvádza. Pritom opak je pravdou: práve nepríznakové *tu* môže v texte nadobúdať širokú paletu rozličných odtienkov významov, čo je podmienené i vysvetlené práve jeho bezpríznakovým charakterom.

8.2. Najfrekventovanejším a najbežnejším použitím nepríznakového *tu* je jeho výskyt vo význame „v/na tomto priestore", napr.:

Pred chvíľou bola *tu* moja žena a doniesla kozliatko ... (O) — Čo bude, ty sa *tu* povaľuješ, kukáš z okna, a lietadlo sa bude riadiť samo? (K_1) — Kto je *tu* na ochranu štátneho majetku? Verejná bezpečnosť. (K_1)

Ako sa už ale neraz zdôrazňovalo, najbežnejší význam jazykovej jednotky nemožno stotožniť s jej významom invariantným.

9. V jazyku platí, že každá podtrieda prvkov, ktorá slúži na vyjadrenie podobných alebo totožných vzťahov, má tendenciu organizovať sa ako p o d s y s t é m, organizovať vzťah svojich jednotiek totožným spôsobom. V triede slovenských ukazovacích zámen (porov. 0.1) vyjadrujúcich vzťah „bližší" — „vzdialenejší" sme systémový vzťah jednej opozičnej dvojice

(tam — tu) formulovali v tejto práci ako privatívnu opozíciu s príznakovým „vzdialenostným" členom. Na otázku, či toto bude organizujúci princíp celej triedy ukazovacích zámen ako uzavretého podsystému prvkov, musí dať odpoveď ďalší výskum.

Michal Mikluš

K SÉMANTICKO-SYNTAKTICKEJ CHARAKTERISTIKE SLOVA *už*

Počas našej práce nad problematikou častíc v slovnodruhovom systéme súčasnej spisovnej ruštiny a slovenčiny bolo potrebné analyzovať slovnodruhovú podstatu aj takých slov, akými sú v spomínaných jazykoch slová *už* a *ešte*. Vtedy sme zistili, že ich doterajšia slovnodruhová charakteristika, resp. interpretácia ich súčasnej schémy sémantickej derivácie[1] alebo hierarchického usporiadania ich derivačnej polysémickej štruktúry nie sú ani zďaleka presné a vyčerpávajúce, a to tak vo výkladových, ako ani v prekladových slovníkoch, ale ani v ostatnej, najmä gramatickej literatúre obidvoch jazykov.

Toto zistenie a jeho praktický dosah vo výučbe týchto jazykov na našich školách nás nakoniec priviedli k rozhodnutiu, že chceme venovať osobitný príspevok rozboru sémanticko-syntaktickej podstaty daného slova v systéme súčasného slovenského jazyka.[2]

Avšak prv ako pristúpime k spomínanému rozboru, chceme poznamenať, že nie všetky slová slovnej zásoby jazyka sú rovnorodé. Medzi nimi je určitá hierarchická usporiadanosť už čo do spôsobu štylizácie objektívnej skutočnosti alebo jej odrazu. Táto však nevyčerpáva jazykové vlastnosti, pretože každý prirodzený jazyk je viacfunkčný. On totiž „nielen oznamuje informácie, ale aj pôsobí na city a vyvoláva estetické zážitky". Ak má však verejný činiteľ viac funkcií, často plnenie jednej funkcie zabraňuje mu plniť bezchybne druhú. Prirodzený jazyk je aj taký „funkcionár", ktorý

[1] O pojme sémantická derivácia (avšak iba v spojitosti s plnovýznamovými slovami) pozri napr. S. D. Kacnelson, *Soderžanije slova, značenije i oboznačenije*, Moskva — Leningrad 1965, 58—61.

[2] Jej podstatu vidíme v tom, že zvrchovanú organizačno-genetickú závažnosť alebo moc má vždy iba jeden, a to základný alebo hlavný význam. Všetky ostatné významy sú priamo alebo nepriamo podriadené hlavnému významu. Platí to nielen o plnovýznamových, ale aj o neplnovýznamových slovách. Platí to teda aj o slove *už*, ktorého derivačná sémantická štruktúra tiež nie je rovnorodá alebo jednotná a raz a navždy daná.

Slovník slovenského jazyka ukončený

Základné lexikografické dielo začalo vychádzať vo Vydavateľstve SAV v roku 1959. Je spracované podľa zásad dnešnej vedeckej lexikografie a zachytáva slovnú zásobu slovenského jazyka. Obsahuje slová nielen štylisticky neutrálne, ale i slová hovorové, nárečové, slangové a celý rad odborných termínov používaných v súčasnej odbornej, vedeckej a populárno-vedeckej literatúre. Používateľ slovníka nadobudne jasnú predstavu o správnom písaní slova podľa zásad Pravidiel slovenského pravopisu, o výslovnosti, ohýbaní a spájaní slova s inými slovami vo vete, o význame slova, jeho synonymách, frazeologických spojeniach a štylistickej hodnote. Každé slovo v každom svojom význame (okrem odborných termínov) je bohato ilustrované typickými slovnými spojeniami. Slovník upozorňuje aj na nesprávne slová a výrazy, ktoré sa častejšie vyskytujú.

Šiesty zväzok uzatvára tento normatívny slovník spisovnej slovenčiny. Obsahuje šesť častí, a to: doplnky k všetkým predchádzajúcim zväzkom, slovenské osobné mená a ich domáce podoby, zemepisné mená a obyvateľské mená k nim, tlačové opravy k predchádzajúcim zväzkom a doslov.

I. zv. (a—k), 816 strán — viaz. Kčs 45,—.
II. zv. (l—o), 648 strán — viaz. Kčs 45,—.
III. zv. (p—r), 912 strán — viaz. Kčs 45,—.
IV. zv. (s—u), 760 strán — viaz. Kčs 45,—.
V. zv. (v—ž), 848 strán — viaz. Kčs 45,—.
VI. zv. Doplnky, 336 strán — viaz. Kčs 45,—.

SLOVENSKÁ REČ, časopis Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied pre výskum a kultúru slovenského jazyka. Ročník 35, 1970, číslo 2. Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka Oľga Urbaníková. Vychádza šesťkrát za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48/VII. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin. Výmer RK HSVZ čís. 18163/50-II/3.
© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1970.
Kčs 8,—.

Ani SSJ ani MSJ neevidujú slovo *už* vo funkcii „typotvornej" čas tice,[6] keď napr. spolu so slovom *aby* utvára vetné konštrukcie optatívneh alebo aj kategoricko-imperatívneho charakteru:

Keď držal vdovinu ruku, pošepla mu: „*Už* aby sa to skončilo." (Mňačko) *Už* aby sme to mali za sebou. (Karvaš) — *Už* aby tu bolo to dedinské trdl (Jašík)

Príčinu adverbiálnej interpretácie slovnodruhovej povahy slova *už*, a teda aj chápanie jeho adverbiálneho lexikálno-sémantického variantu ak dominantného prvku v hierarchickom usporiadaní jeho sémantickej štruk túry (a to nielen v slovenčine, ale aj v ostatných slovanských jazykoch vidíme v chápaní jeho zdanlivej temporálnej nominatívnosti ako základného invariantného sémantického príznaku tohto slova. V nemalej miere pôsobí na takúto interpretáciu sémantickej štruktúry daného slova aj jeho dosť veľké lexikálno-gramatické zaťaženie a frekvencia. Čo sa zase týka spomínaného zaťaženia a frekvencie tohto slova, ony vyplývajú podľa nás z toho, že hoci je to slovo vlastne neplnovýznamové, jeho realizované, ale i nerealizované realizovateľné potencie[7] sú veľmi veľké, pretože jeho základným charakteristickým príznakom je vlastne časová nestálosť, premenlivosť a neurčitosť. Samo osebe totiž slovo *už* nevyjadruje vlastne žiadne časové okolnosti (ako ho charakterizujú doterajšie jazykovedné práce nielen slovenčiny, ale aj ostatných slovanských jazykov[8]), ale ich iba hodnotí, a to so zreteľom na očakávanie alebo neočakávanie hovoriaceho. Jeho invariantný sémantický príznak alebo virtuálne významové špecifikum spočíva teda v tom, že samo osebe nikdy a v žiadnom prípade nenazýva, nepomenúva žiadnu časovú okolnosť, ale iba na ňu určitým spôsobom poukazuje, a to z hľadiska podávateľa. Inak povedané, slovo *už* poukazuje iba na vzťah deja alebo stavu a príznaku k patričnej, určitým ďalším spôsobom vždy vyjadrenej a vymedzenej situácii, t. j. napr. k predchádzajúcej, nasledujúcej, očakávanej, neočakávanej atď. Jedine vtedy, keď celková sémantická výstavba vety alebo výpovede, prípadne

[6] Tento druh častíc vydeľujeme podľa vlastnej klasifikácie ich štruktúry. Porov. však napr.: R. Mrázek, *Dedukce a empirie při srovnávací typologii slovanské věty*, Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj. Materiály pro syntaktické symposion, Brno 19.–23. X. 1966, časť III, 2–3; L. V. Kopeckij, *Lekcii po fonetike i morfologii russkogo jazyka*, Praha 1965, 241–242.

[7] Pozri o tom napr. Z. F. Oliverius, *K problematike morfemnogo analiza sovremennogo russkogo jazyka*, Jazykovedný zborník FF UPJŠ v Prešove (venovaný VI. slavistickému kongresu), Bratislava 1968, 57–58.

[8] Výnimku z nich tvorí iba práca M. Komárka *K sémantické a syntaktické charakteristice slov ještě, již (už)*, Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, 147–152, v ktorej autor vychádza z podobného invariantného sémantického príznaku slova *už* ako aj my, ale zároveň pripúšťa aj jeho adverbiálny charakter, kým my pokladáme dané slovo iba za časticu.

aj jej časť, ktoré toto slovo bezprostredne modifikuje tým, že na ne z hľadiska podávateľa poukazuje, jasne vymedzujú túto situáciu a slovo *už*, vyjadrujúc k nim subjektívny vzťah podávateľa, sa s nimi svojím poukazom na spomínaný vzťah deja alebo stavu k tejto situácii stotožňuje, vtedy je vlastne najbližšie k časovej okolnosti a najmä vtedy zvádza k adverbiálnemu hodnoteniu jeho slovnodruhovej podstaty:

Na juhovýchode, *už* [= až] skoro pod obzorom, nakopilo sa čosi obrovské. (Hečko) — „To sa mi len včera raz pridalo a *už* [= hľa hneď, pozriteže hneď ap.] toľkýto krik pre to!" (Kukučín) — To všetko sa definitívne vzďaľovalo, *už* [= viac ap.] to nebude. (Mináč) — Krvavý Hnát sedí na voze ako na koni, otvára točku a pišti: — *Už!* [= hotovo; môže sa púšťať víno]. (Hečko)

Z toho vychádzajú slovníky jednotlivých slovanských jazykov, a teda aj slovenského jazyka, kde tiež na základe chápania spomínanej zdanlivej temporálnej nominatívnosti ako základného invariantného sémantického príznaku slova *už* sa ono identifikuje ako plnovýznamové a pokladá sa za príslovku, ktorá vraj „vyjadruje pri kladnom prísudku začatie nového deja alebo stavu (= teraz, v tejto chvíli, priam, práve), pri zápornom prísudku ukončenie deja alebo stavu alebo okolnosť, že dej sa neuskutoční alebo že sa nebude opakovať (= nikdy viac, vôbec): *už* prišiel, *už* je ráno; Nízky, riedky porast je *už* suchý. (Tatarka). — *Už* bolo neskoro. (Vajanský); *už* neprší; *Už* nevezmem karty do ruky. (Alexy)" (SSJ IV, 750).

K tomuto prvému lexikálno-sémantickému variantu slova *už* pričleňuje SSJ (IV, 750) podľa neho hovorové expresívne *už: už je tam, už je po ňom, už ho hlava nebolí* = zomrel, ktoré by bolo možné pokladať za osobitný prípad využitia *už* v reči.[9]

Ako druhý lexikálno-sémantický adverbiálny variant slova *už* uvádza slovník často zosilnené *už* (napr. *už aj*), najmä vo výzvach, ktoré vraj „vyjadruje okamžité nastúpenie deja (= hneď, ihneď, vzápätí): Chlapček si pristúpil vigan a bác! *Už* bol na zemi. (Ráz.-Mart.) — Jožo, *už* aj zapriahaj! (Zát.) — Practe sa v čerty, keď vám vravím! *Už* aj! (Bod.)" (SSJ IV, 750).

V treťom prípade fungovania adverbiálneho *už* v reči podľa SSJ ide o *už*, ktoré vraj „vyjadruje naliehavosť uskutočniť niečo (= konečne): Bolo by už na čase, mali by sme sa *už* pohnúť. (Taj.) — Povedzte mi *už* raz, čo chcete. (Al.) — Agneša sa chytá za hlavu: Čuš *už!* Čuš preboha (Laz.)" (SSJ IV, 750).

Ako štvrtý, v poradí posledný lexikálno-sémantický variant adverbiálnej povahy uvádza SSJ reduplikované *(už-už)*, ktoré vraj „vyjadruje, že dej (stav) takmer nastal, zdôraznené priam, práve, hneď, v tej chvíli: *Už-už*

[9] Pochopiteľne, že to nie je rozhodujúce. Dôležitejšie je, že tu ide o eufemizované výrazy s časticou *už*. O tom však nižšie.

sa mu chcela prihovoriť, ale išli ľudia, nuž nechala tak. (Jégé) — Zaťatými päsťami mykol popred seba, akoby *už-už* chcel Miša ovaliť. (Skal.)" (SSJ, IV, 750).

Netreba hádam zdôrazňovať, že v slovníku uvedené sémantické varianty slova *už* vo všetkých, nielen v prvých štyroch, tzv. adverbiálnych prípadoch potvrdzujú správnosť našich predchádzajúcich charakteristík daného slova. Netreba zvlášť zdôrazňovať ani to, že keby sa tak mali splniť hoci len základné požiadavky kladené na slovníky z hľadiska posledného vývoja jednotlivých vedných odborov a lingvistiky zvlášť, potom by museli jednotlivé ich heslá — ako monografie o slove — obsahovať vlastne všetko to, čo je vo vede už známe o slove ako o základnej jazykovej jednotke, a zároveň aj to, čo sa týka daného slova v rečovej alebo v prehovorovej činnosti, t. j. jeho obsahové a valentné, syntagmatické alebo asyntagmatické, intenčné (a to aj vpravo, aj vľavo intenčné) a štylistické možnosti. Pochopiteľne, že takých slovníkov zatiaľ niet, avšak lexikografický vývoj sa už čiastočne uberá týmto smerom.[10]

Nám však v tom príspevku ide o stručnú charakteristiku sémantickej štruktúry slova *už*, a nie o rozbor súčasného stavu v lexikografii. A pretože slovo *už* svojou sémantickou podstatou nepatrí do triedy plnovýznamových slov, zastavíme sa pri tých jeho lexikálno-sémantických variantoch, ktoré SSJ a ostatná jazykovedná literatúra pokladá za plnovýznamové a zaraďuje ich k príslovkám.

Tak teda, v prvom prípade, ktorý je vlastne najbližší k časovej okolnosti, pretože slovo *už* tu svojím poukazom na vzťah deja alebo stavu k spomínanej patričnej situácii sa s ňou skoro stotožňuje, nevyjadruje začatie ani ukončenie deja alebo stavu (ako to charakterizuje SSJ IV, 750), ale takisto ako vo všetkých ostatných prípadoch jeho fungovania v reči iba poukazuje na vzťah deja alebo stavu k patričnej situácii z hľadiska podávateľa. Keby sme to chceli vyjadriť „matematicky", t. j. vynesením častice *už* pred zátvorky, mohli by sme príklady zo SSJ zapísať nasledovne: *už (prišiel; je ráno; je suchý; neprší; nevezmem karty do ruky).*

Podobne je to s tzv. hovorovým expresívnym *už* v SSJ (IV, 750), ktoré samo osebe nie je vlastne expresívne, pretože je len súčasťou eufemického výrazu ako celku a teda jeho expresivita je len zdanlivá, vyplývajúca z eufemickosti, obsiahnutej v danom výraze i bez častice *už*. Čiže častica *už* aj v tomto prípade fakticky iba poukazuje na vzťah eufemizovane vyjadreného deja alebo stavu k patričnej situácii: *už (je tam; je po ňom; ho hlava nebolí* = zomrel).

[10] Porov. k tomu napr.: L. V. Kopeckij, *Zametki po očerednym voprosam leksikologii i leksikografii*, Jazykovedný zborník FF UPJŠ v Prešove (venovaný VI. slavistickému kongresu), Bratislava 1968, 171.

Ostatné tri prípady, ktoré SSJ uvádza na fungovanie *už* ako príslovky, resp. príslovkového určenia času, sú podľa nás úplne vzdialené od toho, aby sa v nich *už* mohlo pokladať za príslovku. Veď v druhom prípade, v ktorom podľa SSJ je slovo *už* príslovkou a vraj „vyjadruje okamžité nastúpenie deja", nejde vôbec o vyjadrenie okamžitého nastúpenia deja, ale o poukazovanie na jeho prekvapivosť:

Chlapček si pristúpil vigan a bác! Už bol na zemi. (Rázusová-Martáková; SSJ IV, 750). — Šmik! — a už je prst preč... (Baklanov — Lerchová)

Čo sa týka zosilneného *už (už aj, už i)*, ktoré SSJ tiež zahrňuje do druhého prípadu využitia *už* ako príslovky, to je vlastne tiež častica. Naše stanovisko potvrdzuje aj J. Mistrík, ktorý uvádza tento prípad v akademickej MSJ (797) ako posledný, v jeho poradí deviaty lexikálno-sémantický variant častice *už* v systéme dnešnej slovenčiny. V súlade s J. Mistríkom pokladáme teda slovo *už*, včítane spomínaných možností jeho zosilnenia, za časticu. Avšak na rozdiel od neho nepripisujeme jej „pobádací a časový význam", lež v úplnom súlade s dokladovým materiálom hodnotíme ju diferencovane, a to: buď 1. ako expresívno-emocionálnu časticu (keď poukazuje na prekvapivosť realizácie deja alebo stavu z hľadiska podávateľa), alebo 2. ako modelovetotvornú (typovetotvornú) (keď modifikuje imperatívne tvary slovesa v kategorizačnom smere a vytvára tak osobitný vetný typ), alebo 3. ako nuansujúcu vytyčovaco-zdôrazňovaciu časticu (keď je iba vo voľnom spojení s časticami *aj, i, ani ap.* a má význam „dokonca; vlastne"):

1. A rehot jeho vojakov *už* aj vyprevádza odchodiaceho Apoštola. (Hečko) — Plátna je dosť, zdravý si, v plnej sile a aj teraz vidím, ťa kúzlo chvíle *už* aj drží v napätí tvorivosti. (Smrek) — Naraz len náš poslanec vyrazí zo seba temný mongolský zvuk a *už* i chmatne po guľovnici. (Tatarka; MSJ, 797).
2. *Už* aj si zober! (Blažková) — *Už* sa aj vyzliekaj! (Ondrejov)
3. Ten úsmev bol jednoznačný: ale, *už* aj ty si mu dobrý? (Mňačko) — A dva razy bol *už* aj na tom liečení. (Johanides) — Spolovice mu *už* aj rodia. (Hečko) — A odporovať je *už* márne, chlapec je pod tým menom *už* i do matriky vnesený. (Kukučín) — Nemal odvahu povedať jej to *už* i preto, že sa rozíde len tak, z ničoho nič, ako sa aj zoznámili. (Johanides) — Mal som dojem, že hoci stojím pri tebe, necítim *už* ani tvoj dych v hlase. (Johanides)

Podobne je to aj s tretím prípadom tzv. adverbiálneho *už*, ktoré podľa SSJ vyjadruje „naliehavosť uskutočniť niečo". Ale už samotný substitučný ekvivalent *konečne*, ktorý slovník uvádza, vyvracia adverbiálnu povahu slova *už*, pretože tak *už*, ako aj jeho substitút *konečne* nie sú v tom prípade príslovkami, ale časticami. Potvrdzujú to aj príklady, ktoré slovník uvádza a ktoré sme my uviedli už vyššie. Iné príklady:

Nákladným autom prerazili hraničné prekážky a sú *už* [= konečne] v bezpečí v americkej zóne západného Nemecka. (Hykisch) — Chlapec odpovedal — hm, nie, poď, vravím ti, poď *už* [= konečne] — a temer násilím ju vopchal do komôrky za spálňou. (Blažková)

Nedá sa súhlasiť ani so štvrtým, v poradí posledným lexikálno-sémantickým variantom, resp. reduplikátom *už-už*, ktorý SSJ (IV, 750) pokladá tiež za príslovku. Veď v mnohých, nielen slovanských jazykoch sa aliterácie a reduplikácie používajú ako prostriedky na zosilnenie daného oznámenia a vzťahujú sa nielen na neplnovýznamové slová, napr. na citoslovcia a častice (porov. *len-len že (ne), tak-tak že (ne), áno-áno* ap.), ale aj na plnovýznamové slová.[11] Platí to teda aj o reduplikovanom *už-už*, ktoré v dôsledku zdvojenia zákonite nielen poukazuje, ale aj zosilňuje poukazovanie na vzťah deja alebo stavu k patričnej situácii z hľadiska podávateľa. Nepriamo to potvrdzuje aj slovník, ktorý charakterizuje reduplikované *už-už* ako „zdôraznené priam, práve, hneď, v tej chvíli", hoci ho pokladá za príslovku:

Ubral som síce plyn, ale mal som utkvelú predstavu, že wartburg sa *už-už* pohýna a práve opustil miesto, ktoré zaberal, a zrazu zastane. (Johanides) — Lenže vplyvom týchto dvoch sa stalo, že nielen nič neusepkal, čo sa v ľuďoch na spodkoch srdc búrilo, ale ešte rozbúril, čo sa *už-už* usedalo. (Hečko)

Že teda základným invariantným sémantickým príznakom slova *už* je jeho neplnovýznamovosť a časticový charakter, prejavujúci sa v jeho schopnosti poukazovať na vzťah deja alebo stavu k patričnej situácii z hľadiska podávateľa, potvrdzuje — ako sme videli — aj možnosť jeho substitúcie inými časticami, nevylučujúc dokonca ani jeho protipólový protiklad „ešte":

Už len [= vari, azda, hádam, snáď] treba uznať mne, ktorý som vyrástol vo Vlčindole, a nie tebe, vyváľanému na holom zelenomiskom humne! (Hečko) — *Už* [= áno; veru, naozaj, fakt] je to tak, môj milý. Aj ja som podpísala. (Miráč) — *Už* [= veď] si len nalejte, však raz nám to azda len zaplatíte! (Hečko) — Ak má ľudský život určitú presnú cenu, niet nič ľahšie ako nájsť niečo, čo môže mať cenu ešte väčšiu. No a čo je *už* [= teda] potom jednoduchšie ako odstrániť človeka, ktorý zmaril dielo cennejšie ako sám človek? (Sloboda) — To, čo tu rozprávam, sú *už len* [= vlastne len] zvyšky akýchsi spomienok. (Johanides) — Čo *už* [= napríklad; naozaj, skutočne] vôbec nemôžem vystáť, je skromnosť. (Karvaš) — Vďačne ich dám, len aby *už* [= konečne] to nebolo na mne. (Kukučín)

[11] Podrobnejšie o týchto spôsoboch štylizácie objektívnej skutočnosti pozri v prácach zo všeobecnej jazykovedy, napr.: A. Erhard, *Základy obecné jazykovědy*, Praha 1965, 60—89; A. A. Reformatskij, *Vvedenije v jazykoznanije*, Moskva 1955, 221—234; J. S. Stepanov, *Osnovy jazykoznanija*, Moskva 1966, 35—96 a 146—166.

Lexikálno-gramatické zaťaženie a frekvenciu slova *už* zvyšujú tiež rozmanité spojkové výrazy, súčasťou ktorých je toto slovo ako častica, napr.: *čo už aj, čo už i, či už, už či; ešte ani . . ., už, len čo . . ., už (aj), či už to, a či už len; ak už . . ., (tak) potom, keď už . . . tak (potom)* ap. J. Mistrík v akademickej MSJ (796) pokladá takéto *už* za vytyčovaciu hodnotiacu časticu, ktorá podľa neho „poukazuje na krajnú možnosť zo stanoviska podávateľa a môže mať význam „hoci". K tomu treba poznamenať, že význam „hoci", podobne ako aj iné možné významy, vyjadruje vlastne nie častica *už* (ako súčasť spomínaných spojkových výrazov), ale spojkové výrazy ako celok aj bez častice *už*, t. j. napr. *čo (už) aj, či (už) to, a či (už) len* atď, a častica *už* spojkový výraz iba určitým spôsobom modifikuje:

Pohnevali sa a náš Tvrdoň premýšľal, ako si od neho stošesťdesiat zlatých vymôže, *čo už* aj bez úrokov. (Tajovský; MSJ, 796). — Všetci živí v tomto dome pozväzovaní sme jej vôľou, objatí polypom, ktorý z nás vysáva život, *či to už* niekto uverí alebo nie. (Zelinová; MSJ, 796). — Ľudia hovoria, *a či už* len básnia, že zavše zjavujú sa na oblohe veľké hviezdy. (Vajanský; MSJ, 796).

Takýchto kombinatórne-štylizačných prípadov fungovania častice *už* (a nielen tejto, lež aj iných častíc) v spojkových výrazoch je oveľa viac. Ide predovšetkým o prípustkové, ale môžu to byť aj vylučovacie a niektoré iné typy viet:

Keď ste sa chytali niekde večer, *či už* na prechádzku alebo do kina, oznámili ste to Alexovi a mlieko ste mu priniesli až po návrate domov. (Johanides) — *Už či* je tak alebo tak medzi vami, ale hoviadko zratovať treba. (Kukučín) — Len čo to spravil, *už* aj odpovedá na dopyty paničiek: kilo po pol korune! (Hečko)

Záverom zhrňujeme: sémanticko-syntaktická charakteristika slova *už* v systéme dnešnej slovenčiny potvrdzuje, že invariantným sémantickým príznakom tohto slova je jeho schopnosť poukazovať na vzťah deja alebo stavu a príznaku k patričnej, určitým ďalším spôsobom vždy vyjadrenej a vymedzenej situácii, a to z hľadiska podávateľa. Je to teda neplnovýznamové slovo, ktoré má bohatú sémantickú štruktúru a patrí do roviny tzv. subjektívno-objektívnych slov,[12] ktorú podľa slovenskej gramatickej tradície tvoria častice v širokom zmysle slova.[13]

[12] O tzv. subjektívno-objektívnej rovine pri členení slovnej zásoby jazyka pozri napr.: E. I. Šendeľs, *O grammatičeskich značenijach v plane soderžanija*, zb. Principy naučnogo analiza jazyka, Moskva 1959, 45—63; A. V. Isačenko, *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim I*, Bratislava 1954, 37—38.

[13] Porov. však napr.: Ľ. Ďurovič, *K otázke neohybných čiastok reči v slovenčine*, Jazykovedný zborník 4, 1950, 113—140; E. Jóna, *Zo školskej gramtiky, Častice ako osobitný slovný druh*, SR 17, 1951/52, 233—234; P. Ondrus, *Morfológia spisovnej slovenčiny*, Bratislava 1964, 170, kde sa hovorí nielen o časticiach, ale aj o modálnych slovách v systéme slovenského jazyka.

Vlado Uhlár

DVA VLASTNÍCKE NÁZVY Z HORNEJ NITRY: *Drahožica* a *Radobica*

Predmetom nášho skúmania je najprv otázka pôvodu názvu *Drahožica* vo Veľkých Uherciach.

Povyše obce rozkladajúcej sa v neširokom údolí spájajú sa dve doliny; východnejšia má názov *Trstená* (nad ňou je *Trstený vrch*, v 436 m), kým z juhu prichodí dolina *Drahožica*. Tak ju volá ľud, kým na špeciálnych mapách sa označuje názvom *Drahožná dolina*. Načim ešte dodať, že na špeciálnej mape z r. 1952 (mierka 1 : 50 000) za ohybom a skoro pri prameni potôčka tečúceho touto dolinou sa označuje ako *Drahožická huta* (na starších špeciálnych mapách je označenie *hájovňa Gubo* a na starom pláne 1 : 25 000 je tu *Innozenz-Glashütte*).

Názov *Trstená (dolina)*, ktorý vznikol v spojení s Trsteným (vrchom), vedie k hľadaniu obdoby s vysvetlením názvu *Drahožná dolina*, ktorý je novší, ľudu neznámy, no očividne súvisí s ľudovým názvom *Drahožica*.

V tejto súvislosti načim spomenúť chotárny názov *Drahy*. Hneď na západe od vyústenia oboch spomínaných dolín (na juh od obce) je rozložitá hora pokrytá dubovým a borovicovým porastom (zdvíha sa sotva do 50 m výšky) s názvom *Drahy*. Po jej východnom okraji sa vinie stará hradská postupne sa dvíhajúca ponad dolinu Drahožicu (Drahožnú), aby sa niekoľkými zákrutami dostala na rozvodie Nitry a Žitavy a potom sa prevalila na Skýcov a Zlaté Moravce (kedysi sídlo Tekovskej župy, kam patrili aj Veľké Uherce). Názov *Drahy* súvisí s apelatívom *draha*, označujúcim v starej slovenčine cestu. V chotárnych názvoch sa toto slovo dosť často zachovalo v rozličných oblastiach Slovenska. Porov. aj východoslovenské *dražka* vo význame „poľná cesta". Zavše *drahy* (pl.) v lesoch označovali široké cesty, alebo skôr trate, smery, kadiaľ sa hnal statok na pašu, obdobne ako bol zas priehon poľom medzi roľami.[1]

Nazdávam sa však, že súvislosť názvu *Drahy* pre horu a *Drahožice (Drahožnej)* je iba náhodná, len miestna. Výklad, ktorý by *Drahožicu (Drahožnú)* chcel geneticky spájať so susednými *Drahami*, bol by násilný a nepresvedčivý. Nemôžeme totiž predpokladať, že jestvoval názov *Dražovica*, ktorý by kontamináciou s *Drahami* mohol viesť k vzniku názvu *Drahožica*.

Najstarší zachovaný doklad na názov *Dražovica* je z konca 13. storočia. V listine z r. 1293, v ktorej sa vymedzuje rozsah majetkov kláštora v Klíži

[1] V češtine je *dráha* s dlhým *á* v dôsledku iných intonačných pomerov (metatéza *dorg* > *dráh-*). České *dráha* sa novšie prenáša aj do slovenčiny, najmä v súvislosti so železnicou (zbytočne *železničná dráha*), so športom (*športová dráha*) a potom aj *životná dráha, mliečna dráha* namiesto *mliečna cesta* ap.

(dnes Veľký Klíž), sa hovorí, že hranica chotára zostupuje z vrchu Vracova na cestu z Hrošova (asi Hrušova) do obce Uherce *(Vgrovch)*, potom klesá k potoku Drahožica, odkiaľ stúpa na Tlstú horu (dnes Hrubý vrch).[2]

Tento starý listinný doklad hovorí jasnou rečou, že ide o potok Drahožicu. Z toho vyplýva, že metonymicky sa názov potoka preniesol na názov doliny, ktorou potok preteká. Názov potoka už dávno upadol do zabudnutia, ako to bežne býva pri názvoch menej významných riečnych tokov, ale ďalej žije v ľude v názve doliny, ktorou potok preteká.

Slovotvorná prípona *-ica* (prípadne *-nica*) sa veľmi často využíva pri tvorení názvov slovanských potokov a riečok (napr. *Bystrica, Žarnovica, Nitrica, Štiavnica* ap.). V tomto prípade však základom pomenovania nie je apelatívum označujúce ráz toku alebo okolia, ktorým potok preteká. Názov *Drahožica* očividne súvisí so slovanským osobným menom. V. Šmilauer[3] ho spája s osobným menom *Drahoš*, z ktorého ho vyvodzuje slovotvornou príponou *-ovica (Drahošovica)*, príp. *-ica (Drahošica*, vypadnutím *-ov-*). Pôsobením nejakej analógie by sa v názve azda dalo vysvetliť *ž* za *š*, predsa sa však načim pokúsiť o priamy výklad, v ktorom jestvujúce kmeňové *ž* v základe názvu patrí k základu osobného mena. V takomto prípade načim hľadať iný slovotvorný postup, pri ktorom treba upustiť od natískajúceho sa sufixu *-ica*.

Ak v názve *Drahožica* ide o základ osobného mena, ponúka sa porovnanie s inými názvami podobného pôvodu. Takými názvami sú napr. miestne názvy *Prievidza, Bytča, Neporadza, Nededza, Timoradza, Ľupča, Paludza*, ako aj *Branč, Trenč, Plaveč, Sebedraž* (teraz *Sebedražie*), *Braslav* (dnes mýlnou Šafárikovou rekonštrukciou *Bratislava)* ap. Tieto názvy vznikali v období včasného feudalizmu ako typické vlastnícke miestne mená osád staršieho typu (novšie sa tvorili také názvy sufixom *-ov, -ova, -ovo*, napr. *Zborov, Jasov, Ondrášová, Beňadiková, Vavrišovo, Dovalovo* ap.). Z osobných mien *Previd (Převid), Bytko* alebo *Bytek, Neporad, Neded, Timorad, Ľubko, Palud, Branko, Trenk, Plavek, Sebedrah, Braslav* privlastňovacou slovotvornou príponou *-iь, -iä, -ie*, vplyvom ktorej sa predchádzajúce kmeňové spoluhlásky menili, a to *d* > *dz*, *k* > *č*, *h* > *ž*, *v* > *ý* *(v)*, vznikli miestne názvy *Prievidza, Bytča, Branč, Sebedraž(ie), Bratislav* (porov. *Břeclav, Chrudim* ap.). V starej slovenčine boli takéto mená aj so zakončením na *-t*, ktoré pred spomenutými sufixami dalo *c* (*-t-iä* > *ca*). J. Stanislav[4] zo starého slovenského územia na juhu od Košíc spomína

---

[2] „... desc. ad rivulum Drahosiche...", porov. V. Šmilauer, *Vodopopis starého Slovenska*, Praha — Bratislava 1932, 96—98. V inom čítaní *Drasoycha*.
[3] C. d., 339, 491.
[4] J. Stanislav, *Slovenský juh v stredoveku I*, Martin 1948, 129, 57.

vrch *Milic (Mylychkw* 1270/72; *kw* je *kő* „skala") z osobného mena *Milic* tvoreného sufixom *(-it) -ьjь* > *-(i)c*. Tam uvádza aj vŕšok *Ľubic (Libicz)* z osob. mena *Ľub-*, teda *Ľubit-*.

Analýzou uvedených miestnych názvov a názvu doliny (potoka) *Drahožica* dospejeme k predpokladanému osobnému menu *Drahožit*, z ktorého posesívnym sufixom *-jä* vzniklo vlastnícke meno (názov) *Drahožica*.

Osobné mená, v ktorých prvej časti je slovný základ *drah-*, sú dosť známe v slovanských jazykoch *(Drahoš, Drahuš, Drahoň, Dragan, Drahomíra, Drahota, Drahotín, Drahoľub);* porov. aj priezvisko *Drahurád* v Ružomberku, miestne názvy *Drahovce, Drážovce, Drahňov* ap.[5]

Zriedkavý je výskyt osobných mien so základom *žit-*, ale ukrajinské mesto *Žitomír* a osada *Nežitovce* (obec Borovník v Liptove) ukazujú, že v slovanských jazykoch žilo osobné meno *Žit*, prípadne *Nežit* (ako napr. *Ded — Neded, Never, Nedas, Nedan* ap.).

Nazdávame sa však, že aj názov potoka *Drahožica* je práve tak metonymického pôvodu ako aj názov doliny *Drahožica*. Sú síce doklady na pomenovanie malých potokov osobnými menami, ako je napr. v Liptove *Malatín* (od osob. mena *Maľata*), *Ploštín* (od *Ploska*), *Ľubochňa* (od *Ľubochna*), pri ktorých sú až neskôr založené osady s takým názvom. Vždy však treba predpokladať pri takomto potoku chyžu, obydlie, dvor osadníka, majiteľa, podľa ktorého (aj veľmi dlho po prípadnom zániku dvora) sa potom nazýval aj potok.

Je tiež zrejmé, že vznik takýchto názvov možno klásť iba do včasného feudalizmu, do obdobia rozvíjajúcich sa vlastníckych vzťahov, čo sa gramaticky a slovotvorne vyjadruje starobylým posesívnym sufixom *-jь, -jä, -je* z osobných mien vlastníkov. Takýto spôsob tvorenia posesív od niektorých typov osobných mien bol síce na úpadku už v staroslovienskom období (9. stor.), ale na Slovensku bol produktívny pri tvorení vlastníckych názvov osád ešte aj v 10.—12. storočí. Aj príklady zo slovenskej toponymie svedčia, že tu ide o slovotvorný model, dobre známy vo všetkých slovanských jazykoch, ktorý aj na Slovensku preukazoval veľkú životnosť po niekoľko storočí.

Samotný typ názvu *Drahožica*, doložený ponajprv pre názov potoka už po období súčasného feudalizmu (r. 1293), nehovorí zreteľnejšie o osobe feudála Drahožita ani bližšie o počiatku názvu. Veľmi príznačné však je, že toto toponymum je odvodené od zloženého osobného mena, ktoré u našich predkov v období včasného feudalizmu bolo vyhradené pre vznešené a vedúce osobnosti (porov. *Mojmír, Rastislav, Svätopluk, Slavomír*). Preto aj v našom prípade nepredpokladáme iba nejakú chyžu, dvorec vlastníka,

[5] Porov. napr. V. Šmilauer, *c. d.*, 491.

feudála Drahožita pri spomínanom potoku, ale osadu *(Drahožit-ĭä ves > Drahožica)* a dávame ju do priamej súvislosti s terajšou obcou Veľké Uherce.

Pri známom nedostatku listinných a iných materiálov pre staré slovenské dejiny, tobôž pre dobu pred 13. storočím, nemožno počítať s objavením celkom nových a prevratných historických záznamov. Nemožno rátať ani so staršími dokladmi na vznik obce Veľké Uherce (prvý doklad je z r. 1274) a jej osadenie strážnou skupinou Maďarov (Uhercov). Z jazykových, sídelných a historických súvislostí však napr. možno vyvodiť hypotézu, že v názve *Drahožica* ide o pôvodný názov obce, ktorá sa neskôr začala volať *Uherce*, a to po osadení sa[6] maďarských vojenských stráží v starej slovenskej osade Drahožici. Pôvodný názov *Drahožica* postupne zanikal, lebo pre okolité obyvateľstvo sa postupne označenie obce podľa uhorskej strážnej skupiny stalo priezračnejším.

V uvedených súvislostiach a svojou štruktúrou sa názov *Drahožica* hlási azda už do 10. storočia, do obdobia pred rozvrátením Veľkomoravskej ríše, ktorej význačné stredisko Nitra nie je odtiaľto (od Uheriec) vzdialené asi 60 km. Pravda, iba prípadný pozitívny archeologický výskum, ktorý by v obci alebo v jej blízkosti zistil veľkomoravské osídlenie, urobil by túto hypotézu pravdepodobnejšou.

Pôvod názvu obce *Radobica* na hornej Nitre (5,5 km od obce Veľké Uherce) po výklade o pôvode Drahožice už neposkytuje veľa nového. Pri tvorení tohto názvu sa uplatnil taký istý slovotvorný postup od analogického zloženého osobného mena pôvodného feudálneho vlastníka (zakladateľa). Susedstvo s Drahožicou, hoci oddelenou miernym hrebeňom Chlmka, Čierneho vrchu a Trsteného, ešte podporuje túto obdobu. Aj vrch *Stráža* (v 485 m) nad obcou sémanticky a strategicky pripomína *Stráž* vo Veľkých Uherciach (pod vrchom Šípok, nad kalváriou), ale azda aj spoločné osudy v období Veľkej Moravy a zaujatia hornej Nitry Maďarmi (Uhercami), hoci

[6] O okupácii južného Slovenska Maďarmi porov. *Dejiny Slovenska I*, Bratislava 1961, 120 (čiara južne od línie Hlohovec, Nitra, Krupina, Lučenec, Miškovec, Kráľovský Chlmec do pol. 10. storočia, a to podľa miestnych názvov zachovávajúcich maďarské kmeňové mená a podľa staromaďarských pohrebísk). Po smrti poľského Boleslava Chrabrého r. 1025 družina českého kniežaťa Břetislava obsadila Moravu. Uhorský kráľ Štefan I. zorganizoval proti nemu a Poliakom na Slovensku a v Zátisí pohraničné vojvodstvo, do ktorého sprvu ešte nepatrili kraje ďalej na sever od Nitry (indagines — za zásekmi), ale už v 2. pol. storočia za Bela I. a najmä Gejzu I (1074—1077) uhorská moc postúpila až do horných končín Ponitria a za Ladislava I. (1077—1095) obsiahla Trenčiansku oblasť (základ nitrianskeho biskupstva). Asi v pol. 11. stor. za Bela I. (po r. 1042) treba počítať aj s osadením „Uhercov" v Drahožici — Uherciach a Uhrovci pri Bánovciach.

O maďarských strážach a Uherciach porov V. Chaloupecký, *Staré Slovensko*, Bratislava 1923, 74 a 92. Porov. aj môj článok *Z problematiky miestnych názvov a odvodených slov*, SR 32, 1967, 156.

v neskoršom stredoveku Radobica a Veľké Uherce mali odlišný vývin, iných feudálnych vlastníkov, predovšetkým v dôsledku rozdeľujúceho ich horského hrebeňa, spúšťajúceho sa do povodia Nitry z vyznievania Tribečských vrchov pri Vtáčniku. Na osud Radobice väčšmi vplývalo susedstvo s Hornou Vsou (3 km od nej na juh) a mestečkom Oslanmi.

Radobica je vlastnícky názov utvorený posesívnym sufixom *-ьjä* od osobného mena vlastníka. V prvej časti základu tohto zloženého osobného mena (predpokladaného) je zreteľne a očividne základ *Rad-*, taký častý v slovanskej antroponomastike. Porov. osobné mená *Radko, Radek, Radúz, Radoch, Radoň, Radun, Radimer, Radimír,* priezviská *Radosa, Radota, Radimerský* ap. Zo základu týchto mien sa vyskytujú aj viaceré miestne názvy.[7]

Druhá časť zloženého osobného mena je zriedkavejšia a vzácnejšia.

V listine o reambulácii chotára panstva obce Veľké Uherce a Pažite z r. 1352 sa obec zapisuje ako *possessio Radoniche,*[8] čo treba čítať *Radouicä* > *Radovicä* > *Radovica.* Preto načim vychodiť zo základu zloženého osobného mena vlastníka *Radovit;* pre druhú časť osobného mena *-vit (Vit)* je analógia v srbochorvátskom *Ljudevit,* poľskom *Semovit* (vnuk bájneho Piasta), *Drogovit* (knieža Veletov k r. 789), *Svantovit* (boh v Arkone u polabských Slovanov od 11. stor.).

Radovica teda môže byť vlastnícke meno z pôvodného *Radovit-ьjä (ves).*

Na nahradenie pernej (pôvodne bilabiálnej) spoluhlásky *v (vit)* záverovou labiodentálnou spoluhláskou *b* sú obdoby v slovanskom hláskosloví. Skôr ešte možno počítať s ľudovou etymológiou: vraj „radi byca", „**býka**" (byco), a preto *Radobičania* a *Radobica.*

Ale možno vychodiť aj zo zloženého osobného mena *Radobyt.* Pre druhú časť tohto osobného mena nachodíme obdobu v názve *Bytča (Bytko, Bytek, Bytk-ьjä ves* > *Bytča), Bytčica,* v ukrajinskom *Drohobyč (Droho-byt-ъ),* v českom *Veľký Býteš* ap.

V tomto prípade by vznikala ťažkosť, lebo by sme očakávali znenie a písaný tvar *Radobyca,*[9] lebo *y* sa pravdepodobne v 14. stor. ešte vyslo-

---

[7] Na Slovensku *Račice* (pôv. *Radčice,* z osob. mena *Radko, Radok*), *Radošina, Radôstka, Radošovce,* potok *Radotina* (pri Pružine a Zliechove); porov. V. Šmilauer, c. d., 493.

[8] G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis IV/2,* 1829, 569: „...possessioni Radoniche nobilium de Symoni...".

[9] Zápis z listiny z r. 1324 „...possessio Radobicza..." u Fejéra VIII/6.77 vzbudzuje pochybnosť. — Uvádza Gy. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I,* Budapest 1966, 468, heslo *Radobicza* (Barsmegye, Tekovská župa).

O názve *Bytča* (písalo sa *Bicze*) porov. Ľ. Meliš-Čuga, *K pôvodu miestneho názvu Bytča,* SR 15, 1949/50, 45—49. Pripomína osobné meno *Bytek* (pozri A. Profous, *Místní jména v Čechách I,* Praha 1947, 235).

vovalo. Treba však uvážiť silné pôsobenie analógie častých názvov zakončených na *-ica (Kremnica, Drahožica;* v susedstve v Hornej Vsi vo Veľkých Uherciach je vrch a laz *Rudica*).

Z á v e r: Názvy *Drahožica* a *Radobica (Radovica)* svojím tvorením i toponymickou štruktúrou pravdepodobne patria k charakteristickým vlastníckym názvom včasnofeudálneho obdobia. Ich pôvod rozmnožuje naše poznanie o ďalšiu skupinu starobylých názvov utvorených sufixom *-ję, -jă, -je,* ktoré vplyvom zakončenia základu osobného mena na *-it (-yt)* vyvoláva dojem, že ide o sufix *-ica.* Výklad týchto názvov neznižuje skutočnosť, že zatiaľ v slovotvornej antroponomastike nepoznáme osobné mená *Drahožit* a *Radovit* (príp. *Radobyt*), ktoré však pri všetkej rezervovanosti možno predpokladať. Vykladané názvy k nim bezpečne vedú. Inou obdobou k týmto názvom je názov obce *Sebedražie* (pôv. *Sebedraž*) pri Prievidzi.

SPRÁVY A POSUDKY

Päťdesiatka prof. Františka Miku

V publikovaných jazykovedných prácach má vedecký profil F. Miku výrazné črty. Našej odbornej i širokej kultúrnej verejnosti sú tieto práce dobre známe, pretože vychádzali nielen v jazykovedných a literárnovedných časopisoch a publikáciách, ale aj v kultúrnych a popularizačných časopisoch.

F. Miko začal publikovať v odbornej tlači hneď po vojne a hneď od začiatku sa usiloval o svojský prístup, svojskú interpretáciu jazykových javov. Oblastiam, v ktorých začal vedecky pracovať, a to štylistike a gramatike, ostal verný dodnes.

F. Miko celé desaťročia sústreďuje pozornosť na problematiku gramatickú, všeobecnú teóriu gramatiky, na otázky gramatických kategórií (rod, číslo, pád), slovných druhov (príslovky, sloveso), syntaktických javov (prívlastok, menné jednočlenné vety, zložené súvetie), frázovanie v spisovnej slovenčine atď.

V oblasti štylistiky zaujíma F. Miku podstata štýlových javov, vypracúva vlastnú teóriu výrazu (aktuálnosť, expresívnosť, estetika výrazu).

Vlastné teoretické názory uplatňuje najmä pri konkrétnych analýzach umeleckých prejavov (umeleckej prózy slovenského realizmu, slovenskej lyrizovanej prózy a prózy pre mládež). Okrem jazykovedného aspektu priberá aj hľadiská psychologické, estetické a literárnovedné. Pozornosť venoval aj štýlu rozhlasových prejavov.

Zaujímavé sú aj výsledky, ku ktorým dospel pri analýze rytmu v umeleckých prejavoch.

Hľadačský, tvorivý vedecký typ F. Miku by nebol dostatočne dynamický, keby sa vo svojej práci nevyrovnával aj s otázkami výskumných metód a lingvistických teórií jazyka, jazykového systému. F. Miko pracuje nielen s tradičnými metódami, ale aj s modernými exaktnými metódami, napr. so štatistickými, formálnymi metódami a s metódami generatívnej gramatiky. Rozličné metódy vhodne kombinuje a popri nich uplatňuje aj funkčné hľadisko.

F. Miku (nar. 13. 4. 1920 v Lipanoch pri Prešove) poznáme ako dlhoročného spolupracovníka Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV (pracoval v r. 1956–1969 na vysunutom pracovisku v Košiciach), niekdajšieho člena redakcie SR, vychovávateľa odborných kádrov na východnom Slovensku (prednášal na FF UPJŠ v Prešove), i ako neúnavného obhajcu vedeckosti jazykovednej práce. Snahu po vedeckom charaktere možno sledovať od začiatočných pokusov po vyzreté práce nášho jubilanta.

Rozvoj súčasnej slovakistiky si nemožno dobre predstaviť bez prác F. Miku. (Bibliografický súpis prác prinesie JČ 21, 1970, č. 2.) Pracovný elán a teoretický rozlet, v akom zastihla jubilanta päťdesiatka, sú zárukou, že čoskoro obohatí slovakistický výskum o systematické, komplexné diela. Do ďalších rokov mu želáme hodne pracovného nadšenia, zdravia a úspechov.

M. Ivanová-Šalingová

A. V. Isačenko, *spektrografická analýza slovenských hlások*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1968, 224 strán

Od publikovania knihy Pottera – Koppa – Greenovej *Visible Speech* v New Yorku r. 1947 uplynulo už vyše 20 rokov. Pomocou sonografu, ktorý autori spomínanej práce použili po prvý raz na rozbor zvukovej stránky americkej angličtiny, urobil sa odvtedy zvukový rozbor mnohých jazykov a nárečí v najrozličnejších kútoch sveta. Môžeme povedať, že konečne máme takú prácu aj v slovenčine. Je iróniou, že jej autorom je A. V. Isačenko, ktorý z jazykovedcov pôsobiacich na Slovensku bol najviac zaujatý proti experimentálnej fonetike, teda proti fonetike, ktorá robí výskum reči pomocou prístrojov. A. V. Isačenko patrí však k tým jazykovedcom, ktorí vycítia, čo by sa nového dalo priniesť do slovenskej lingvistickej literatúry. Tu má opäť jedno prvenstvo. V tejto recenzii sa pokúsime ukázať, do akej miery splnil svoju predsavzatú úlohu, nakoľko splnil svoje poslanie fonetika a aké úlohy ďalej čakajú našich fonetikov vo výskume spisovnej slovenčiny.

Isačenkova kniha sa skladá z dvoch častí. Prvá, všeobecná časť je úvodom do problematiky akustickej fonetiky, produkcie a percepcie reči. Táto všeobecná časť sa opiera o novú odbornú literatúru a ako autor sám v úvode hovorí – neobsahuje výsledky jeho vlastného výskumu. Nazdávame sa, že sa treba zmieniť aj o tejto časti, lebo práve ona oboznámi s problémami akustického výskumu reči čitateľov, ktorí nie sú s tým oboznámení z cudzojazyčnej literatúry.

Autor sa tu usiluje podávať látku tak, aby bola prístupná predovšetkým lingvistovi, ktorý nemá odborné fyzikálne vzdelanie. Dá sa povedať, že výklad základných pojmov akustiky je veľmi názorný, jasný a zrozumiteľný. Je tu výklad o zvuku, o zvukových vlnách a ich šírení a tlmení. Ďalej autor vysvetľuje, čo je frekvencia a jej zvuková jednotka hertz (Hz), intenzita zvuku a hlasitosť zvuku. Orientovanie sa vo všeobecnej akustickej problematike je podľa autora predpokladom pre chápanie špecificky lingvistického výkladu. Preto je užitočný výklad o zvukovom spektre, ktoré poskytuje rozbor sonografického záznamu hlások ľudskej reči. Jednotlivé maximá spektra sa volajú formanty. Tie tvoria na zvukovom spektre štruktúru, ktorá je charakterizovaná frekvenciami, amplitúdami a hodnotami šírky pásiem každého formantu. Formanty sa číslujú smerom stúpajúcej frekvencie a označujú sa ako F_0, F_1, F_2, F_3 atď. Isačenko upozorňuje, že v reči máme do činenia aj s pôsobením antiformantov, ak sa pri artikulácii niektorej hlásky utvára v hlasovom trakte podružná dutina. Tento podružný rezonátor niekedy oslabuje (šuntuje) hlavný trakt. V ľudskej reči nie sú len periodické zvuky s formantovou štruktúrou. Neperiodické (neharmonické) akustické vlastnosti sa volajú šumy. Veľmi krátke šumy sa volajú pulzy (napr. v ľudskej reči sa dajú ako pulzy interpretovať plozívy *p*, *t*, *k*).

Analýzu sonogramov objasňuje autor v 6. kapitole. Pri čítaní optických záznamov spektrálnej analýzy audiosignálov, reprezentovaných ako funkcia času, treba mať na zreteli tieto tri základné rozmery: (1) čas – na vodorovnej osi; (2) frekvenciu – na zvislej osi; (3) intenzitu (amplitúdu) – v podobe väčšej alebo menšej sýtosti začiernenia. Pri analýze signálu používa Isačenko širokopásmový filter o šírke 300 c/s, ktorý sa lepšie hodí na analýzu hlások. Popri

sonagramoch autor takmer pri každej hláske ilustruje aj prierezy (sekcie), t. j. prierezy v určitom časovom bode sonagramu. Sonografické analýzy konfrontuje autor analýzou auditívnou. Na túto analýzu používa okrem priameho odpočúvania každého signálu aj osobitný prístroj, ktorý konvenčne nazýva „posuvné ohmatávacie zariadenie" — POZ (u nás známe pod menom segmentátor).

Odsek, ktorý má názov *Elementy artikulačnej fonetiky*, má podľa Isačenka uľahčiť čítanie hlavnej časti knihy a pripraviť terminológiu. Preto autor tu nechce ísť do podrobností. Jednako sa len zapodieva jednotlivými „artikulátormi", ako nazýva orgány, ktoré sú zúčastnené na tvorení elementov reči. Isačenko tu názorne podáva schémy artikulačných dutín ako modely hlasového traktu. Všíma si najmä pomer medzi objemom prednej (ústnej) a zadnej (faryngálnej) dutiny. Autor vhodne poukazuje na korelovanosť artikulačných a akustických dát. Medzi artikulačnými parametrami a fyzikálnymi vlastnosťami hlások existuje stála korelácia. Aspoň stručne sa zmieňuje o veľmi dôležitom fakte, že totiž najmä v súvislej reči existujú tzv. kompenzačné artikulácie, t. j. že je možné rôznou artikulačnou prácou dosiahnuť ten istý akustický efekt. V tom istom odseku sa pokúša autor aj o artikulačné triedenie hlások. Takzvané vokalické trojuholníky sa podľa autora hodia azda na pedagogické ciele, ale z akustického hľadiska sú pomýlené. Isačenko sa usiluje o artikulačnú klasifikáciu na základe troch parametrov: objem prednej dutiny, objem zadnej dutiny a miesto s minimálnou plochou priečneho rezu traktu, ktoré je rozhodujúce (je to miesto maximálneho zúženia hlasového traktu). Hlbšie poznanie artikulačnej práce a akustickej štruktúry ukázalo Isačenkovi, že napr. samohlásky, ktoré sa tradične pokladali za stredné (*a, ä*), sa v skutočnosti artikulujú vo faryngálnej dutine, lebo tu leží signifikantná oblasť najväčšieho zúženia hlasového traktu. Slovenské vokály *i e ä* tvoria jednu prirodzenú triedu hlások len na základe spoločných akustických čŕt.

Na základe artikulačných kritérií má Isačenko 9 typov artikulačných oblastí slovenských spoluhlások. Prehľad tejto klasifikácie je zhrnutý v tabuľke 3 na str. 57, ktorá v niektorých podstatných bodoch sa zhoduje s klasifikáciou českých spoluhlások navrhnutou H. Kučerom (1961). Tu možno mať azda výhrady proti samostatnej skupine, ktorú Isačenko nazýva dorzo-postpalatálnou a do nej zahrňuje „mäkké" *k, g, x* (k tomu sa ešte vrátime). Pre akustickú charakteristiku nie je podľa autora natoľko dôležité miesto artikulácie, ale skôr prítomnosť / neprítomnosť druhotného šumového zdroja v dôsledku prítomnosti) neprítomnosti rezonátora lokalizovaného pred miestom najväčšieho zúženia. Na tomto základe namiesto deviatich artikulačných oblastí dostáva Isačenko vo svojom zjednodušenom triedení tieto štyri triedy hlások: labiály *(p b f v m w)*, dentály *(t d s z c dz n r l)*, palatály *(ť ď š ž č dž ň ľ j)* a veláry *(k k' g g' x x' x* h ŋ)*. Prekvapujúce a súčasne problematické je zaradenie *š ž č dž* do skupiny palatál.

V poslednej kapitole prvej časti knihy Isačenko podáva svoju klasifikáciu hlások podľa dištinktívnych príznakov. Podľa autora sa zakladá na dvoch hierarchicky usporiadaných príznakoch:

	vokály	sonoranty	konsonanty šumové
formantovosť/šumovosť	+	+	−
slabičnosť/neslabičnosť	+	−	−

Výhrady treba mať proti transkripcii používanej v Isačenkovej knihe. Transkripcia je podľa návrhu, ktorý vypracovali Isačenko — Romportl (1966) a ktorý mal byť predložený komisii na fonetickom medzinárodnom kongrese v Prahe (1967). Pochybujeme však, že by v takej forme tento návrh bol prijatý pre medzinárodnú transkripciu a sotva je teda dôvod, aby sa pre mäkké spoluhlásky zavádzali znaky *t, d, n, l,* miesto zaužívaných *ť ď ň ľ*. Podobne symboly *ʒ ʒ́* sú výhodnejšie než *dz dž*.

Za najaktuálnejšiu kapitolu prvej časti Isačenkovej knihy považujeme odsek o percepcii reči. Autor tu demonštruje svoj prehľad vo svetovej literatúre. Upozorňuje tu, že v zložitom procese, ktorý sa odohráva u poslucháča pri vnímaní reči, musíme zásadne rozlišovať dve od seba odlišné fázy: fyziologický proces počúvania signálu a psychologický proces vnímania, t. j. jazykovej interpretácie (dekódovania) signálu. Podľa toho môžeme skúmať signál zo stránky auditívnej a percepčnej. Centrálna otázka modernej teórie percepcie znie podľa Isačenka takto: ktoré invarianty si vyberá človek pri počúvaní reči z neprehľadného množstva akustických informácií, aby z nich rekonštruoval lineárny reťazec diskrétnych jednotiek (foném)? Odpoveď na to dáva čiastočne Jakobsonova teória, ktorá sa zakladá na predpoklade, že fonémy nie sú minimálne jednotky jazyka, ale že predstavujú zväzky menších jednotiek, ktoré sa volajú dištinktívne zvukové príznaky. Podstata tejto teórie spočíva v tom, že každý dištinktívny príznak má svoje zistiteľné akustické (artikulačné) koreláty, že teda medzi segmentmi signálu a fonémami jestvuje vzájomne jednoznačný vzťah: každej foneme zodpovedá určitý časový úsek akustického signálu a naopak. Z tejto hypotézy vychádza akustická teória percepcie reči. Isačenko správne poznamenáva, že skúmanie rečového procesu tak zo stránky artikulačnej, ako i zo stránky akustickej nás presvedča o tom, že rečový prúd pozostáva z nepretržitých zmien, z prechodov hlasového traktu z jedného stavu do druhého. Menzerath a De Lacerda ukázali, že práca artikulátorov pri produkovaní jednotlivých hlások sa prekrýva; nazvali tento jav koartikuláciou. Plynulosť artikulačnej práce svedčí o tom, že akustické vlastnosti sa menia v čase, a to nepretržite. Stacionárny úsek sa ukazuje ako fikcia (autor cituje Borovičkovú — 1961).

Sonagrafické záznamy ukazujú, že časť akustického spektra vokálu obsahuje informáciu nielen o vokále samom, ale i o niektorých vlastnostiach susedných konsonantov. A zas aj priebeh konsonantu obsahuje časť informácií susedných vokálov. Hovoríme tu o formantových prechodoch (angl. transitions). Z percepčného stanoviska sú relevantné predovšetkým prechody druhého vokalického formantu F2. V dôsledku nedostatočne synchronizovaných artikulačných pohybov dochádza stále k prekrývaniu susedných segmentov, takže niektoré segmenty obsahujú informácie súčasne o dvoch susedných hláskach. Z toho vyplýva nielen nevyhnutnosť študovať rečový signál v relatívne nemenných úsekoch, ale aj skoncentrovať pozornosť na tie úseky, ktoré ležia na styku dvoch foném a sú korelované s prechodmi rečového traktu z jednej polohy do druhej. Isačenko tu upozorňuje, že v novších prácach sa začína črtať odklon od akustickej teórie percepcie založenej na dištinktívnych (zvukových) príznakoch. Čím ďalej tým viac nadobúda nový význam problematika rečového procesu podľa artikulačnej stránky. Podľa motorickej teórie percepcie reči je fonematická klasifikácia založená nie na akustických, ale artikulačných vlastnostiach rečových prvkov. Napokon autor vyzdvihuje, že motorická teória per-

cepcie reči implikuje veľmi dôležité praktické závery: hľadanie invariantných akustických príznakov foném sotva povedie k úspechu, i keď motorická teória percepcie reči je ešte len v začiatkoch.

Tu by sme sa chceli zmieniť o svojich vlastných poznatkoch o percepcii reči, ktoré sme získali pri štúdiu rozvíjania reči u dieťaťa i pri štúdiu chybnej reči, najmä u afatikov. Je pravda, že základom pre percepciu je predovšetkým vnímanie akustického signálu reči. Ale zvukový signál už od obdobia džavotania sa spája s artikuláciou určitého zvuku, hlásky, skupiny hlások atď. Niekoľko rokov sa utvára korelácia medzi zvukom a artikulačným pohybom. A nielen to. Každému artikulačnému pohybu odpovedá určité svalové napätie, ktoré ako kinestetický pocit sa prenáša do mozgu, fixuje sa, automatizuje a zaregistruje v pamäti. Okrem toho vytvárajú sa priame spojenia a korelácie medzi zvukovým signálom a kinestetickým pocitom. Sonagrafický záznam obsahuje len zvukový signál, a vieme, že ani ten nie je celkom úplný a vždy presný.

Druhá, špeciálna časť Isačenkovej knihy je venovaná akustickému rozboru spisovnej slovenčiny. Zakladá sa na spektrografickom materiáli, ktorý autor spracoval v rokoch 1964 a 1965 vo Fonetickom ústave univerzity v Uppsale vo Švédsku.

Spracovať zvukový rozbor spisovnej slovenčiny je veľmi náročná úloha. Je otázka, do akej miery sa to Isačenkovi podarilo. Vieme, že vyhotovenie sonogramov a ich vyhodnotenie je namáhavá a záslužná práca. Naše poznámky nemajú v úmysle z nej uberať.

Isačenko v závere svojej knihy hovorí, že mu tu nešlo o fonickú stránku bežnej súvislej reči — to je vraj oblasť, o ktorej vieme veľmi málo. Aj podľa neho slovenskú jazykovedu očakáva veľká experimentálna práca v oblasti akustiky a fyziológie reči. Bude treba experimentálne zistiť, do akej miery sa v súvislej reči realizujú asimilácie, ktoré slovenská ortoepia pokladá za normu.

Tu možno s Isačenkom celkom súhlasiť a súčasne nám treba konštatovať, že pre slovenskú ortoepiu z jeho terajšej práce možno vyťažiť naozaj len veľmi málo.

Isačenko obmedzil svoj výskum akustických vlastností slovenských hlások na základe materiálu explicitnej výslovnosti troch — podľa neho — reprezentatívnych predstaviteľov spisovnej slovenčiny. Domnievame sa, že tri objekty sú vonkoncom nedostačujúce aj pre túto obmedzenú úlohu. Autor sa dopustil ďalej metodickej chyby v tom, že neuvádza spektrogramy tých istých slov u všetkých troch osôb (okrem 3 prípadov pri fonéme *ä*). Preto je nútený porovnávať trebárs hlásku *č* v spektrograme slova *čože* u osoby Hi a v spektrograme slova *číta* u osoby Š; alebo napríklad spektrogram hlásky *p* v slovách *popol, bobor* u osoby H, ale v slovách *prať, brať* u osoby Hi. Takto nie je možné vykonať objektívnu analýzu, ani robiť závery. Pri podrobnejšej prehliadke spektrogramov vidno, že autor v knihe uvádza u osoby Hi (pochádzajúcej z východného Slovenska) 114, u osoby Š (z Bratislavy) 40 a u osoby H (pochádzajúcej z Haliče, okr. Lučenec) len 26 sonogramov. V skutočnosti teda ide o spektrografický výskum hlások spisovnej slovenčiny jednej osoby, kým hlásky dvoch ďalších osôb slúžia vlastne len ako doplnkový materiál.

Autor hovorí, že hlásky vznikajú na základe artikulačných programov skladajúcich sa zo súborov diskrétnych inštrukcií, ktoré vychádzajú z vyšších centier k artikulátorom. Tieto inštrukcie sa môžu plne realizovať a správne

synchronizovať iba za optimálnych podmienok v explicitnom štýle (autor na niektorých miestach používa termín „najexplicitnejší štýl"). Lenže Isačenko zabúda, že nielen rýchla reč, ale aj reč príliš pomalá (dôkladná) nie je normálna a poskytuje skôr skreslený než normálny alebo optimálny kód. Jeho niektoré spektrogramy naznačujú, že môže ísť až o preexponovanú, možno i afektovanú alebo písmenkovú výslovnosť. Nasvedčujú tomu napríklad spektrogramy slov *vedno [vedəno]* na str. 228, *vädne [vädəňe]* na str. 203, *hoblík [hobəľík]* na str. 230, z čoho Isačenko potom problematicky uzatvára, že v skupinách *dn, dl, dm,* pre slovenčinu je charakteristické tzv. voľné pripájanie konsonantov a niekedy medzi plozívou a nazálou, príp. laterálou vzniká krátky vokalický zvuk, ktorý môže trvať 50—60 m/sec. Tým sa vraj slovenčina líši od ruštiny.

Pre fonému *ä* si Isačenko vybral vzory, kde osoba Š vyslovovala *ä* ako *e,* kým výslovnosť s „explicitnejším variantom" *ä* (str. 118) u osôb Hi a H je naučená. O tom, že tu nejde o normálnu a prirodzenú výslovnosť, svedčí aj to, že objekty v snahe vysloviť naučené *ä* sa na to veľmi sústreďujú (psychický moment). Napríklad v slove *mäsa* osoba Hi vyslovila spoluhlásku *m* dvakrát takú dlhú ako *m* v slove *mesto* (obr. 11—12, str. 121). Myslíme, že pre spektrografickú analýzu hlásky *ä* je vhodnejšie voliť objekty zo stredného Slovenska, kde je hláska *ä* aj v nárečí.

Ani na meranie trvania dlhých samohlások a *ŕ, ĺ* nie je najvhodnejšie voliť objekty pochádzajúce z východného Slovenska. Takisto nemôžeme očakávať „vzorovú" výslovnosť mäkkých spoluhlások práve od osôb pochádzajúcich zo západného Slovenska.

Problematické je u Isačenka meranie trvania jednotlivých hlások i jednotlivých spektrosegmentov, napríklad okluzívnej a frikatívnej časti *c, dz* alebo aj *ť, ď.* Problematické je najmä v tom, že autor nemeria hlásky v tom istom fonetickom okolí, ale vyberá trebárs jednu zo začiatku slova, inú z koncovej polohy a berie akýsi štatistický priemer. Na objektívne meranie však potrebujeme stovky údajov a nie dva-tri, ako to robí Isačenko. Nie div, že hlásky *ť, ď* autor označuje ako afrikované plozívy.

Vieme, že sonagramy nezaznačujú vždy presne akustický signál znelosti, no Isačenko prepisuje spektrogram II-93 na str. 240 *hádžem* ako *[ha:dšem].*

I keď spektrografická analýza je analýza akustická, pri fonetickom rozbore nemôžeme sa obísť bez artikulačného výskumu výslovnosti. Isačenko svoj vlastný výskum nerobil a odvoláva sa v tomto bode na B. Hálu, J. Stanislava, niekedy na J. Dvončovú. Niekedy s nimi nesúhlasí, ale jeho zdôvodnenie nie je vždy neproblematické.

Často autor interpretuje zo spektrogramov udalosti, ktoré sú zanedbateľné, napr. na str. 229 hovorí, že velárna plozíva v slove *koži* znie ako *k*.* Ďalej sa nám vidí zbytočným uvádzať alofóny velárnych spoluhlások *k g ch* pred *i, e* ako skupinu samostatných mäkkých spoluhlások. To by sme nakoniec mohli hovoriť napríklad o skupinách palatalizovaných spoluhlások *s z c ʒ* alebo *š ž č ʒ* alebo i *r* pred samohláskami *e, i* a pod.

To je, pravda, len niekoľko poznámok, hoci by sa dali uviesť ďalšie takmer ku každému paragrafu druhej časti Isačenkovej knihy.

Isačenko sa pokúša o fonologické hodnotenie slovenských hlások i podľa dištinktívnych príznakov, pričom niekedy bral do úvahy i morfologické kritériá. Uvádza klasifikácie iných jazykovedcov a v nejednom prípade navrhuje

vlastnú, zjednodušenú klasifikáciu. Často navrhuje i niekoľko súbežných riešení. Isačenko sa však vzdáva celkovej klasifikácie slovenských foném na základe akustických príznakov. Táto klasifikácia je podľa neho predčasná, pokiaľ nebudeme mať istotu, že slovenské hlásky sa identifikujú na základe určitých akustických príznakov.

Autor v závere sám hovorí, že jeho práca mala pripraviť pôdu pre ďalší výskum. Takto by sme jeho prácu mohli hodnotiť aj my. Okrem východiska pre ďalší výskum zvukovej stránky spisovnej slovenčiny bude Isačenkova kniha dobre slúžiť ako inštruktívna príručka pre spektrografický výskum reči.

J. Liška

Cudzie zemepisné názvy v Slovníku slovenského jazyka

1. K dôležitým otázkam jazykovej praxe i teórie nesporne patrí problematika zemepisných (miestopisných) názvov. Kodifikáciu tejto časti vyjadrovacích prostriedkov spisovnej slovenčiny nemožno pokladať za definitívnu a skončenú. Pri domácich miestopisných názvoch (a najmä pri odvodených obyvateľských menách a adjektívach) istú rozkolísanosť spôsobuje rešpektovanie, prípadne nerešpektovanie miestneho úzu. Nemenej komplikovaná situácia je aj pri cudzích (neslovenských) zemepisných názvoch. Nové politické usporiadanie sveta a s ním súvisiaci vznik nových štátov neraz núti použiť taký zemepisný názov, ktorý sa v slovenčine zjavuje po prvý raz. Treba vyriešiť otázky pravopisu takýchto cudzích mien, utvoriť obyvateľské meno od názvu, ktorý má neobvyklú a neslovenskú štruktúru. Základné údaje o písaní zemepisných názvov a tvorení obyvateľských mien možno nájsť v prvých piatich zväzkoch *Slovníka slovenského jazyka* a v slovníkovej časti *Pravidiel slovenského pravopisu*. Doteraz najúplnejšie informácie o tejto špecifickej zložke slovnej zásoby slovenčiny prináša VI. zväzok *Slovníka slovenského jazyka (Doplnky a Dodatky,* SAV, Bratislava 1968). Je základnou normatívnou príručkou, kodifikujúcou správnu podobu a platnosť zemepisných názvov, prináša mnoho východiskového materiálu a podnetov pre ďalší výskum v tejto oblasti.

2. Zemepisné názvy sú ostatnou časťou VI. zväzku Slovníka slovenského jazyka (ďalej SSJ). Je evidentné, že jednoznačné a objektívne kritérium pre výber a zaradenie niektorého zemepisného názvu do zoznamu nemožno presne určiť. Treba rešpektovať autorské kritérium a odôvodnenie, podľa ktorého sa „v zozname uvádzajú názvy štátov a území a ich príslušných hlavných miest, názvy významných európskych, afrických, ázijských a amerických miest, najmä kultúrnych, umeleckých, politických a športových stredísk . . .“ (SSJ VI, 309). Zoznam ďalej obsahuje názvy významnejších miest v Čechách a na Morave, názvy pohorí, vrchov, riek, ostrovov a pod.

Je pravdepodobné, že pri takomto vymedzení budú používateľovi niektoré zemepisné názvy v slovníku chýbať. Slovníkový výber názvov bol však jednoznačne určovaný úsilím zachytiť pokiaľ možno všetky typy názvov s neobvyk-

lou štruktúrou a utvoriť tak model pre analogické tvorenie obyvateľských a prídavných mien. Slovník preto spracúva viaceré málo známe a menej frekventované zemepisné názvy. Medzi ne patria i názvy niektorých hlavných miest (napr. *Bujumbura — Burundi, Ouagadougou — Horná Volta* a pod.), no rozhodnutie o zaradení názvov všetkých štátov a ich hlavných miest je správne a treba s ním súhlasiť.

Pripomíname, že SSJ VI spracúva len názvy súčasných zemepisných realít. Nezaznamenáva a neopakuje preto niektoré historické zemepisné názvy, ktoré boli zaradené už v prvých piatich zväzkoch SSJ (napr. *Kartágo — Kartáginec, Galilea — Galilejec, Babylon — Babylonec i Babylončan, Perzia — Peržan* a i.).

K otázke výberu zemepisných názvov do slovníka možno na tomto mieste pripomenúť len jednotlivosti. SSJ VI zaznamenáva názov *Nové Škótsko* (provincia v Kanade) a odvodené slová *Novoškótčan, novoškótsky*, heslo *Škótsko (Škót, škótsky)* však chýba. Názov *Monte Carlo* bolo možné zaradiť kvôli problémom so skloňovaním. Pri hesle *Malta* by boli dôležité najmä správne tvary obyvateľského a prídavného mena *(Maltan, maltský)*. Staršie podoby *Maltézan, maltézsky* (i v slovníku zaznamenané podoby *Damascénec, damascénsky*) sa používajú len v historickom kontexte a v ustálených spojeniach typu *maltézski rytieri* a *damascénska šabľa*.

3. Pri každom zemepisnom názve, ktorý je v zozname uvedený ako heslové slovo, sú základné gramatické údaje. K názvom štátov, miest, ostrovov a pod. sú pripojené obyvateľské mená (pre ich tvorenie je dôležitý údaj o nesklonovateľnosti názvu) a príslušné odvodené prídavné mená. Slovníkové spracovanie berie zreteľ na výklady a pozitívne závery väčších štúdií o tvorení obyvateľských mien v spisovnej slovenčine (Š. K o p e r d a n, *K tvoreniu substantív a adjektív z miestopisných názvov*, JŠ III, Bratislava 1953, 83—106; L. D v o n č, *Odvodzovanie obyvateľských mien od cudzích zemepisných názvov v slovenčine*, JČ 17, 1966, 170—177), na viacerých miestach sa od nich však odlišuje a pri nových názvoch prináša vlastné originálne riešenie.

Príponou *-ec* sa tvoria obyvateľské mená odvodené najmä od tých názvov štátov, ktorých derivačný základ je zakončený na sonóru *(Albánec, Estónec, Iránec, Japonec, Paraguajec, Vietnamec)*. Prípona *-ec* je v súčasnosti najmenej frekventovaná. SSJ VI zaznamenáva zvýšenú frekvenciu „agresívnej" prípony *-čan* a kodifikuje aj prípustné varianty s touto koncovkou. Pravidlá majú len podobu *Havajec, Alžírec, Portugalec;* SSJ VI uvádza podobu *Havajec* i *Havajčan, Alžírec* i *Alžírčan, Portugalec* i *Portugalčan*. Prípadov, v ktorých sa základné normatívne príručky nezhodujú (k názvu *Litva* majú Pravidlá obyvateľské meno *Litvan*, SSJ II *Litovec* a SSJ VI *Litvan* i *Litovčan*), je málo. Prípona *-ec* ostáva v obyvateľských menách *Balkánec* a *Tatranec* (trocha príznaková, neutrálna je podoba *Tatrančan*), ktoré SSJ VI nezaznamenáva.

Komplikovaná situácia je pri nesklonných cudzích názvoch zakončených na samohlásky *-á, -e, -é, -i (-y), -í, -o, -ó, -u, -ú*. Pre tvorenie obyvateľských názvov (výber odvodzovacích prípon) je dôležitý počet slabík cudzieho zemepisného názvu. Absolútne platná poučka o tvorení obyvateľských mien nejestvuje, každé heslo v slovníku treba preto hodnotiť jednotlivo a samostatne, rešpektovať pritom všetky súvislosti a činitele, ovplyvňujúce tvorenie obyvateľských mien.

K nesklonným cudzím názvom (najmä krátkym, dvojslabičným a zakončeným na samohlásku) sa najčastejšie pripája aglutinačným spôsobom najproduktívnejšia prípona *-čan: Saná — Sanáčan, Hue — Huečan, Sucre — Sucrečan,*

Oslo — Osločan (nie *Osľan*), *Kjúšú — Kjúšúčan, Baku — Bakučan, Korfu — Korfučan, Malmö — Malmöčan* a pod. Nazdávame sa, že takýmto spôsobom by sa mala prípona *-čan* pripájať aj k názvu *Lomé (Loméčan, lomésky);* SSJ VI má podobu *Lomčan, lomský,* ktorá jednoznačne nepripomína málo známy názov *Lomé* (mesto v Togu).

Od dvojslabičných názvov tohto typu zakončených na *-i (-y), -í* sa tvoria obyvateľské mená i príslušné adjektíva s prechodným *-j-: Bali — Balijčan — balijský, Capri — Caprijčan — caprijský, City — Cityjčan — cityjský, Cluny — Clunyjčan — clunyjský, Dilli — Dillíjčan — dillíjsky, Mali — Malijčan* (v SSJ i *Malijec*) *— malijský, Lahti — Lahtijčan — lahtijský* a pod. Výnimky tvoria len názvy *Soči* a *Fidži.* Koncové *-i* sa odsúva a obyvateľské názvy sa tvoria pomocou sufixu *-an: Soči — Sočan — sočský, Fidži — Fidžan — fidžský (fidžijský).* Takéto tvorenie pokladáme za odôvodnené. Utvorené podoby neobsahujú dve úžinové predopodnebné sykavky (ako by to bolo pri podobách *Sočijčan* a *Fidžijčan*), pomenovací základ miestopisného názvu sa neporušil a takto utvorené obyvateľské mená *(Sočan)* jasne vyjadrujú základný zemepisný názov.

Súvislosť medzi derivačným a pomenovacím základom sa v istom zmysle zatemňuje vtedy, ak sa pri tvorení obyvateľských mien (z cudzích nesklonných názvov) príponou *-an* uplatňujú alternácie predchádzajúcich spoluhlások. Od dvojslabičného nesklonného názvu *Bajdá* by malo byť obyvateľské meno *Bajdáčan (bajdásky),* nie v SSJ uvádzané *Bajčan* a *bajdský.* V SSJ VI sa pred príponou *-an* uplatňuje aj alternácia *l/ľ (Grenoble — Grenobľan, Braila — Braiľan),* pričom však v Pravidlách a v SSJ II ostal tvar *Vislan* (príslušník slovanského kmeňa, sídliaceho kedysi v povodí hornej Visly). Pri cudzích nesklonných dvojslabičných názvoch sa alternácia *l/ľ* zjavuje len v názve *Chile — Chiľan.*

Od troj- a viacslabičných nesklonných cudzích názvov miest sa tvoria obyvateľské mená dvojako. V prvom prípade sa koncová samohláska odsúva a sufix *-an/-čan* sa pripája k základu (pred sufixom *-an* sa uplatňujú alternácie): *Belmonte — Belmoňan, Bengázi — Bengázan, Burundi — Burunďan, Džibuti — Džibuťan, Karáči — Karáčan, Kiguli — Kigulčan, Lubumbashi — Lubumbašan, Miami — Miamčan, Odense — Odensan, Tampere — Tamperčan, Timbuktu — Timbukťan* a i. Pri niektorých názvoch, zaznamenaných v SSJ VI, sa kmeň rozširuje o *-j-,* ku ktorému sa pripája koncovka *-čan: Albany — Albanyjčan, Dahome — Dahomejčan, Entebbe — Entebbejčan, Coventry — Coventryjčan, Conakry — Conakryjčan, Bangui — Banguijčan, Recife — Recifejčan, Tennessee — Tennesseejčan* (i *Tennessan*) a pod. Zdá sa, že zatiaľ nemožno postihnúť zákonitosti tvorenia a formulovať presné teoretické poučky pre jednotlivé typy obyvateľských mien. Možno vari pripomenúť, že pri sklonných ženských pomnožných názvoch tohto typu sa používajú varianty *-an* (predchádzajúca spoluhláska alternuje) i *-čan,* napr. *Alandy — Alanďan, Aleuty — Aleuťan, Atény — Aténčan, Bahamy — Bahamčan, Helsinki — Helsinčan.*

Nazdávame sa, že ak od názvu *Lahti* tvoríme obyvateľské meno *Lahtijčan,* možno s touto podobou rátať aj pri tvorení obyvateľského mena a prídavného mena i od názvu *Suolahti* (teda *Suolahtijčan*). SSJ VI má tvar *Suolahťan* a *suolahtský.*

Názov amerického mesta *Sacramento (Sacramentčan, sacramentský)* nepokladáme za nesklonný. Korektnú výslovnosť s *-ou (Sekramentou)* by bolo možné vyžadovať vo viacerých prípadoch (*Chicago* a i.). Obyvateľské meno má

dodržiavať pôvodný pravopis, písať teda *New Foundland* a *San Remo* (v slovníku *Sanremo*).

Pri cudzích miestnych menách jestvujú v niektorých bežnejších prípadoch popri pôvodnej podobe i zdomácnené formy. Mená známych miest píšeme slovenským pravopisom. Je evidentné, že kritérium známe — neznáme (resp. frekventované — nefrekventované) je veľmi labilné a subjektívne. Zdomácnených podôb však stále pribúda, prekvapuje preto, že SSJ VI sa nickedy vracia späť, k cudzím podobám. Pravidlá kodifikujú napr. už zaužívané písanie *Štokholm*, SSJ má *Stockholm, Stockholmčan*, namiesto používanej podoby *Štrasburg* (francúzske mesto) zaznamenáva *Strasbourg* (pozri L. D v o n č, SR 34, 1969, 318—319), hoci toto riešenie neodstraňuje možnú kolíziu s názvom nemeckého mesta *Strasburg*, ba skôr naopak, okrem hesla *Kodaň* má i nepotrebné heslo *Kopenhagen* (pozri L. D v o n č, tamže, 256), ktoré je zaradené len kvôli adjektívu *kopengahenský* (známe v spojení *kopenhagenská škola*), nekodifikuje písanie *Vroclav* (poľ. *Wrócław*) ale *Vratislav*. V heslovom slove uvádza podobu *Brussel* (asi tlačová chyba, obyvateľské meno je *Bruselčan*), neopodstatnené je *z* v inak nezdomácnenom názve *Brizbane* m. *Brisbane*. Nebolo treba korigovať zaužívaný pravopis názvu juhoslovanského ostrova *Brioni* a uprednostniť podobu *Brijoni*. Pri inom názve sa naopak správne rešpektuje práve zaužívaná podoba *Aljaška* (a nie *Alaska*), i keď ide o nenáležitý prepis z ruštiny.

Neobvyklé spojenie dvoch rovnakých samohlások na začiatku slova máme v názvoch *Aachen, Aachenčan, aachenský* (nemecké mesto pri belgických a holandských hraniciach) a *Oostende, Oostenďan, oostendský* (belgické kúpele). Nazdávame sa, že v druhom prípade namiesto flámskej podoby *Oostende* možno kodifikovať prepis francúzskej (vo svete všeobecne používanej) podoby *Ostende (Ostenďan)*.

V tomto roku sa bude často hovoriť o japonskom meste Osake, kde bude svetová výstava. Možno uvažovať o tom, či neprijať podobu s krátkym *o*, teda *Osaka* (SSJ VI má heslo *Ósaka*). Veď napr. podoba *Tokio* namiesto *Tókjó* je zaužívaná i kodifikovaná.

5. Okrem gramatických údajov sa pri každom zemepisnom názve, ktorý je v slovníkovom zozname ako heslové slovo, uvádzajú i základné encyklopedické informácie. Za také treba pokladať napr. údaje, o aký zemepisný útvar ide (mesto, rieka, ostrov a pod.). Náročným pokusom je i úsilie transliterovať do slovenčiny oficiálne názvy štátov, čo najmä v prípade semitských jazykov spôsobuje nemalé problémy. Ťažko nájsť totiž dve publikácie, v ktorých by bol oficiálny názov transliterovaný rovnako. Napr. názov Etiópskeho cisárstva SSJ VI transliteruje v podobe *Ja Itjopja Negusa Nagast Mangast*, Příruční *slovník naučný I* (Praha 1962, 685) ako *Ja Itjopja Negusa negast mangest*, publikácia *Celým světem* (Praha 1966, 233) ako *Ja Itjopja Nigusa Nagast Manguist* a *Malý atlas světa* (Praha 1958, 76) ako *Ja Itjopja Nigula Nagast Mangest*.

Nedopatrením ostali v texte niektoré nepresnosti. Podľa ústavy zo 6. 1. 1964 je Britský Honduras britským autonómnym územím, ktoré až po vyhlásení nezávislosti má mať názov *Belize*. SSJ VI, ktorý už zaznamenáva samostatné heslo *Belize* ako názov štátu, udalosti trocha predbieha. Ak sa *Bosna* a *Hercegovina* (názov juhoslovanskej federatívnej republiky) spracúva v jednom hesle (heslo *Hercegovina* v SSJ VI nie je), bolo treba takto spracovať i názov *Trinidad a Tobago* (United State of Trinidad and Tobago — štát tvoria dva ostrovy).

mať podobu *Sacramentan* a prídavné meno *sacramentský* (práve pre túto po- V zozname majú obidva názvy samostatné heslo. *Hrubý Jeseník* treba označiť ako pohorie, pri hesle *Tajo* možno odkázať na heslo Tejo, aby bolo zrejmé, že je to jedna rieka, pretekajúca územím Španielska i Portugalska.

6. Vypracovaná koncepcia písania cudzích zemepisných názvov a tvorenia príslušných derivátov v takej podobe, v akej ju dokumentuje, spracúva a predstavuje Slovník slovenského jazyka, má nepochybný vplyv na práce vo viacerých vlastivedných disciplínach. Z teoretického hľadiska spoľahlivo vyriešené konkrétne problémy pri zemepisných názvoch, bohatý materiál i kodifikačná platnosť v špeciálnej zložke slovnej zásoby charakterizujú túto základnú normatívnu príručku. Pre používateľov poskytuje cenné informácie a prispieva k ustáleniu vyjadrovacích prostriedkov. Prítomné poznámky by chceli znásobiť účinnosť a dosah tohto diela. Isté percento drobných zmien, úprav a opráv, týkajúcich sa písania cudzích zemepisných názvov a tvorenia obyvateľských a prídavných mien, nemožno pri ďalšom výskume vylúčiť. Aj tak však zemepisné názvy v Slovníku slovenského jazyka VI predstavujú dobrú a spoľahlivú prácu, ktorej potrebnosť zaiste overí a dokáže praktické používanie i teoretické príspevky, vychádzajúce z materiálu spracovaného týmto slovníkom.

I. Ripka

Š. Krištof, *Osobné mená bývalej Tekovskej stolice*. Bratislava 1969, 305 strán

Krištofova monografia, ktorú vydalo Slovenské pedagogické nakladateľstvo, sa zaoberá rozborom osobných mien bývalej Tekovskej stolice. Územné vymedzenie zodpovedá zaužívanému jazykovému i historickému členeniu a dáva dobré možnosti ku komplexnému štúdiu stanovenej problematiky. Materiál autor získal vlastným niekoľkoročným výskumom v teréne, špeciálnou dotazníkovou anketou a excerpciou starých písomností.

Úvodná časť oboznamuje s predmetom, cieľom a metódami práce, podáva charakteristiku bývalej Tekovskej stolice (autor si tu všíma nielen históriu, ale podrobne opisuje aj jej geografickú rozlohu a politicko-hospodársky vývin) a členenie tekovského nárečia. Údaje z literatúry sa konfrontujú s vlastným nárečovým materiálom.

V osobitnej kapitole charakterizuje autor špecifiku vlastných mien (proprií) vzhľadom na apelatíva a zaoberá sa otázkou antroponymických systémov. Osobné meno spomína v celej jeho komplexnosti: ako rodné meno, dávané dieťaťu pri narodení, ako rodinné meno, t. j. ešte neustálené prímenie* a dnešné

* Termín *prímenie* vo význame „ešte neustálené, nededičné rodinné meno" používa Š. Krištof v zhode s návrhom Slovenskej onomastickej komisie z roku 1967. V poslednom čase sa pre neustálené rodinné mená zjavil aj termín *prímeno*.

Pre uvedené príčiny treba pri termíne *tesla* podľa našej mienky uprednostniť ženský rod a skloňovať tento termín podľa vzoru *žena: (tá) tesla*, 2. p. *tesly*, 3., 6. p. *tesle*, 4. p. *teslu*, 7. p. *teslou;* mn. č. *tesly, tesiel, teslám, teslách, teslami.* Používanie mužského rodu pri tomto termíne by sme hodnotili ako prvok odborného slangu.

Š. Peciar

K otázke rodu podstatného mena show. — Jedným z novších slov anglického pôvodu je v našom jazyku slovo *show*. Súvisí s anglickým slovesom *show* s významom „ukazovať". O jeho pôvode sa podrobnejšie môžeme dozvedieť z príspevku A. S r š ň a *Písať „šau", či šou, show?* SR 32, 1967, 64. Autor, ako ukazuje nadpis článku, rieši otázku písania tohto slova v spisovnej slovenčine. Odmieta podoby *šau* (podľa nemeckého *Schau*) a *shaw* (skríženie anglickej formy *show* a nemeckej *Schau* so samohláskou *a*) a navrhuje písať toto slovo v slovenčine podľa výslovnosti ako *šou*. Zdá sa nám však, že takáto podoba slova sa najmä pre neobvyklosť zakončenia sotva uplatní. Začiatočné *š* by totiž zaraďovalo výraz medzi domáce, resp. zdomácnené výrazy, zakončenie je však výrazne nedomáce, cudzie. Môžeme konštatovať, že nateraz sa pevne používa podoba *show* (s podobou *šou* sme sa zatiaľ nikde nestretli).

Pokiaľ ide o gramatický rod, slovo *show* sa používa ako podstatné meno stredného alebo ženského rodu.

Slová cudzieho pôvodu sa sprvu používajú tak, že sa doslova verne uvádzajú v pôvodnej podobe. Používajú sa takrečeno ako citáty. Pokiaľ si prevzaté slová uchovávajú ráz citátu, ostávajú, ako uvádza F. M i k o (*Rod, číslo a pád podstatných mien,* Bratislava 1962; 31; pozri aj *Morfológiu slovenského jazyka,* Bratislava 1966, 135), nesklonné a sú i pri zakončení, ktoré je v slovenčine typické pre iný rod, stredného rodu: *hendiadys, junktim, rekviem, vademekum, portefeuille* a pod. Pri zdomácnení prejavujú niektoré z nich tendenciu skloňovať sa v zhode so zakončením (podľa výslovnosti): *agens, reagens* (maskulína). Aj podstatné meno *show* sa ako nedávno prevzaté cudzie slovo používa ako citátový výraz a je podľa toho nesklonným podstatným menom stredného rodu. Napr. *Hoci v tých časoch to ešte ani zďaleka nebolo nejaké* „show" (Expres 1, 1969, č. 3, str. 5). — *Na deň 25. októbra pripravujú Komunálne služby medzinárodné kadernícke* show (Večer, 2. 10. 1969, str. 1). — *Má v Lucerne samostatné* show (Večerník, 23. 10. 1969, str. 3).

Novšie sa čoraz častejšie začína uplatňovať pri slove *show* ženský rod. Ako sa tiež spomína u F. Miku (c. m., 32) alebo v Morfológii slovenského jazyka (str. 130), neživotné nesklonné podstatné mená sú zásadne neutrá, ale významové súvislosti spôsobili, že niektoré z nich sú feminína, napr. *avenue* (ulica), *causerie* (besednica), *revue* (prehliadka), *taille* (postava), *whisky* (pálenka), *Labe* (rieka). Prevzaté slová podľa toho dostávajú niekedy rod podľa rodu slova alebo slov významovo totožných, synonymných alebo významovo blízkych, podobných. Tieto súvislosti sa uplatňujú v jednotlivých prípadoch, pričom nie vždy sa dajú presnejšie určiť možnosti uplatnenia tohto princípu pri určovaní rodu. Slovo *show* podľa svojho významu ako označenie revuálneho divadel-

O skloňovaní termínu tesla. — V 2. čísle 3. ročníka časopisu Kultúra slova (str. 63) uvažoval I. Masár o skloňovaní termínu *tesla*, označujúceho jednotku magnetickej indukcie. V rečovej praxi odborníkov má termín *tesla* dvojaký gramatický rod, ženský a mužský. Ženský je pri tomto termíne náležitý podľa zakončenia: *tesla* podľa vzoru *žena*. Mužský rod sa tu drží podľa vlastného mena *Tesla* (jednotka magnetickej indukcie je totiž pomenovaná podľa mena slávneho juhoslovanského fyzika N. Teslu). Otázku, ktorý gramatický rod, ženský či mužský, je pri termíne *tesla* náležitý, I. Masár rieši v prospech mužského rodu, teda podľa pôvodu tohto termínu a analogicky podľa niektorých iných fyzikálnych termínov *(ampér, volt, joule, watt)*.

Podľa našej mienky rozhodujúcim faktorom pri určovaní gramatického rodu prevzatých substantív v slovenčine nie je pôvod slova, ale jeho zakončenie v základnom tvare, podľa ktorého sa substantívum zaraďuje do príslušného vzoru.[1] Zakončením na *-a* sa termín *tesla* zaraďuje medzi substantíva ženského rodu, a to do vzoru *žena*. Do ženského rodu sa v slovenčine zaradili napríklad aj podstatné mená gréckeho pôvodu na *-a* typu *dráma, téma*, ktoré boli stredného rodu. Zakončenie *-a* v rámci mužského rodu v slovenčine majú iba životné podstatné mená vzoru *hrdina*. Podľa vzoru *hrdina* sa síce skloňujú aj niektoré pomenovania neživých predmetov, ale iba také, ktoré v pôvodnom význame označujú živé bytosti a iba prenesením sa stali aj pomenovaniami neživých predmetov. Sú to najmä výrazy s príponami *-ca* a *-ista*, charakteristickými práve pre životné podstatné mená vzoru *hrdina*. Napr.: *sprievodca, poradca* (príručky), *Spravodajca, Komunista, Propagandista, Turista* (názvy časopisov) a pod. K takýmto pomenovaniam patrí aj lekársky termín *synergista* (sval), utvorený k substantívu *synergizmus* podľa modelu mnohých paralelných výrazov na *-izmus* a *-ista*, kde substantíva na *-ista* sú pomenovaniami osôb. Neživotné podst. mená iného druhu sa pri vzore *hrdina* nevyskytujú.

Termín *tesla* je pomenovaním iného typu ako spomenuté výrazy na *-ca* a *-ista*, ktoré vznikli prenášaním. Preto by nebolo odôvodnené skloňovať termín *tesla* podľa vzoru *hrdina*. Ako neživotné substantívum mužského rodu by sa teda termín *tesla* v slovenčine nemohol zaradiť do nijakého skloňovacieho vzoru. Musel by ostať nesklonný.[2] Ale slovenčina ako flektívny jazyk dáva prednosť skloňovaniu pred nesklonnosťou.

[1] F. Miko v práci *Rod, číslo a pád podstatných mien*, Bratislava 1962 o tom píše: „Pri preberaní substantív, ktoré sú neživotné, rozhoduje o rodovom zaradení ich zakončenie. Uplatňuje sa tu princíp rodovo silnej prípony" (str. 30). Za „rodovo silné prípony" Miko pokladá „nulovú príponu" (t. j. spoluhláskové zakončenie) pre mužský rod a zakončenie *-a* pre ženský rod.

[2] Je pozoruhodné, že *Slovník cudzích slov* (autori S. Šaling — M. Šalingová — O. Peter), 2. vyd., Bratislava 1966, zaznamenáva termín *tesla* ako neskl. m. Ako neskl. m. uvádza tento slovník aj termín *curie* (fyz. jednotka rádioaktivity). Nesklonné je napríklad aj pomenovanie základnej jednotky bulharskej meny *leva* (najmä v množnom čísle), ak sa neprispôsobí na „poslovenčenú" podobu *lev*.

ného predstavenia alebo výstupu v krasokorčuliarskych revuách a podobne súvisí so slovami *estráda, revue, zábava, prehliadka,* ba aj *scéna, scénka* a podobne. Analogicky podľa ženského rodu týchto slov aj slovo *show* sa používa ako podstatné meno ženského rodu. Napr. *Na obrazovkách ukazovali ďalšiu kozmickú show* (Expres 1, 1969, č. 5, str. 4). — *Lahkoatletická* show? (Expres 1, 1969, č. 6, str. 21. — *Je teda pripravená veľká* show (Ľud, 10. 11. 1969, str. 5). — *Kamión z Belgicka vtiahol dnu presne, ako vo filme,* show *sa podarila* (P 24 — Pravda na víkend 2, 1969, č. 44, str. 12—13). Pokiaľ máme možnosť vidieť používanie slova *show* v našej tlači, zdá sa, že sa ženský rod pri slove *show* čoraz častejšie uplatňuje, takže nie je vylúčené, že v budúcnosti sa ustáli ženský rod. Nateraz môžeme konštatovať, že pri slove *show* sa uplatňuje stredný aj ženský rod. Poznamenajme ešte v tejto súvislosti, že aj používanie stredného rodu pri slove *show* sa môže opierať o významové súvislosti s podstatnými menami stredného rodu, napr. *divadlo, predstavenie, predvedenie* a podobne.

Je zaujímavé, že sa pri slove *show* neuplatnil (aspoň zatiaľ) mužský rod. Pri prevzatých slovách, čo sa tiež spomína v citovaných prácach, sa široko uplatňuje princíp rodovo silného zakončenia, pričom sa vychádza zo zvukovej, výnimočne z grafickej podoby slov. Prevzaté neživotné názvy zakončené na spoluhlásku sú obvykle maskulína, napr. *problém, systém, frontispice, safe, timbre* (samohláskové zakončenie pri posledných slovách je len v grafike). Slovo *show* sa píše so spoluhláskou na konci slova, pričom sa vyslovuje s polosamohláskovým *ú* podobne, ako napr. domáce slová *lov, rov, kov, chov, odchov* a pod. Ukazuje sa, že v súvislosti, ktoré sme vyššie uviedli, boli silnejšie ako zakončenie slova vo zvukovej a grafickej podobe. Upozorňujeme na to najmä preto, lebo pri inom slove anglického pôvodu, pri slove *bungalow* sa uplatnil rod podľa zakončenia slova so zmenou podoby *bungalow* na *bungalov* (pozri v mojom príspevku *Bungalow — bungalov* v SR 35, 1970, 63—64).

Slovo *show* sa používa jednak samostatne, jednak ako súčasť zloženého pomenovania *showman.* Napr. *Laufer je dnes* showman (Večerník, 19. 6. 1969, str. 3). — *Z Francúzska by mali rady* showmanov *posilniť Jean-Claude Nallet, Roger Wadoux a súčasne populárna dvojica atlétok Duclosová — Bessonová* (Expres 1, 1969, č. 6, str. 21). Ako lexikálny citát sa používa spojenie *show business: Jedným slovom* — show business *je v Prahe na vysokej úrovni* (Večerník, 23. 10. 1969, str. 3). K slovám na *-man* pozri náš príspevok *Pravopis a výslovnosť časti -man v slovách prevzatých z angličtiny,* Kultúra slova 2, 1968, 79—82. Pokiaľ ide o slovo *business,* používa sa už aj poslovenčená podoba *biznis* (L. Dvonč, *K písaniu i a y v slovách prevzatých z angličtiny,* SR 33, 1968, 19).

Slovo *show* sa zatiaľ neuvádza v našich normatívnych, resp. praktických jazykových príručkách (neuvádza ho *Slovník slovenského jazyka,* ani napr. *Pravidlá slovenského pravopisu, Slovník cudzích slov* od M. Šalingovej, S. Šalinga a O. Petra alebo A. Zauner v *Praktickej príručke slovenského pravopisu*). V budúcnosti bude potrebné ho zaznamenať, aby sa odstránili ťažkosti pri jeho písaní a skloňovaní.

Záverom uvádzame, že slovo *show* sa používa v pôvodnej pravopisnej podobe ako nesklonné podstatné meno stredného alebo ženského rodu.

L. Dvonč

V slovenčine nemožno „strážiť posteľ". — V denníku Smena v obrázkovom seriáli Cisco má čitateľ možnosť konfrontovať si pôvodný nemecký text so slovenským prekladom. V čísle 253 zo dňa 26. 10. 1969 sme čítali pod obrázkami takýto rozhovor: *„Čo hovorí lekár o vašom otcovi? — Prekoná to! Ale* musí strážiť posteľ. *A to sa ho veľmi dotkne. On potrebuje pohyb!"* Ako sa môžeme presvedčiť podľa nemeckého textu na obrázku, spojenie „musí strážiť posteľ" je doslovným prekladom nemeckého frazeologického spojenia *er muss das Bett hütten,* t. j. „je chorý, a musí ležať v posteli".

Čitateľ pravdepodobne pochopí význam spojenia podľa dejového súvisu. Ale nemecké frazeologické spojenie je tu preložené nesprávne. Je to doslovný preklad, ktorý v tomto prípade nie je prípustný, primeraný. Obraz, na ktorom je toto nemecké frazeologické spojenie založené, nemusí byť v slovenčine každému zrozumiteľný, nemá oporu v širokom jazykovom vedomí, nemá v slovenčine frazeologický, lež doslovný význam.

Preklad frazeologických spojení si vyžaduje dobré poznanie a ovládanie oboch jazykov. V zásade treba frazeologizmus prekladať významovo i štylisticky rovnocenným ekvivalentom. I keď to vždy nie je možné, v našom prípade v slovenčine máme spojenia, ktorými sa dá primerane pretlmočiť citované nemecké frazeologické spojenie *er muss das Bett hüten: je pripútaný k posteli (na posteľ), choroba ho pripútala, prikovala k posteli (na posteľ), uložilo ho to do postele, musí si to odležať v posteli.* Ak v jazyku, do ktorého sa prekladá, nejestvuje rovnocenné alebo významovo blízke domáce frazeologické spojenie, možno použiť výklad, nefrazeologický ekvivalent. Takýto preklad je síce správny, ale chýba mu zase výraznosť a štylistická účinnosť. Pravda, stáva sa, že v dvoch, aj nepríbuzných jazykoch, sa frazeologizmy celkom zhodujú (napr. nemeckému *jemandem Korb geben* zodpovedá slovenské *dať niekomu košom,* t. j. odmietnuť, obyčajne nápadníka). Príčiny takejto zhody môžu byť rozličné: 1. rovnaké alebo veľmi podobné frazeologické spojenia vznikli v oboch jazykoch nezávisle od seba, na základe rovnakých mimojazykových podmienok alebo rovnakého tvorenia obrazov; 2. do oboch jazykov sa dostalo, prebralo frazeologické spojenie z jedného prameňa; 3. frazeologické spojenie je doslovným prekladom, kalkom z druhého jazyka, ale v danom jazykovom spoločenstve sa kalk ujal, udomácnil už dávno a nepociťuje sa ako cudzí prvok.

Frazeológia každého národného jazyka je veľmi citlivou zložkou jazyka a má aj mimojazykové hodnoty. Pri prekladaní treba rešpektovať zákonitosti oboch jazykov a neslobodno narúšať ich ustálenosť a všeobecnú zrozumiteľnosť.

E. Smiešková